महात्मा गौतम बुद्ध

साने गुरुजींनी लिहिलेलं गौतम बुद्धांचे चरित्र

पांडुरंग सदाशिव साने

पांडुरंग सदाशिव साने ऊर्फ साने गुरुजी (डिसेंबर २४, इ.स. १८९९ - जून ११, इ.स. १९५०) हे भारतीय स्वातंत्र्यसैनिक, समाजवादी विचारवंत, सामाजिक कार्यकर्ते, मराठी साहित्यिक होते.

अध्याय	पाण क्रमांक
आवाहन १	
आवाहन २	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ १	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ २	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ ३	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ ४	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ ५	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ ६	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ ७	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ ८	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ ९	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ १०	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ ११	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ एक ॥ १२	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ १	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ २	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ ३	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ ४	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ ५	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ ६	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ ७	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ ८	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ ९	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ दोन ॥ १०	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ तीन ॥ १	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ तीन ॥ २	

अध्याय	पाण क्रमांक
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ तीन ॥ ३	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ तीन ॥ ४	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ तीन ॥ ५	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ तीन ॥ ६	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ तीन ॥ ७	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ तीन ॥ ८	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ १	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ २	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ ३	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ ४	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ ५	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ ६	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ ७	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ ८	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ ९	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ १०	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ ११	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ १२	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ १३	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ १४	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ चार ॥ १५	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ पाच ॥ १	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ पाच ॥ २	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ पाच ॥ ३	
महात्मा गौतम बुद्ध : ॥ पाच ॥ ४	

आवाहन

१.

हिंसाय उन्मत पृथ्वी, नित्य निठुर द्वंद्व
घोर कुटील पंथ तार लोभ–जटिल बंध |
नूतन तव जन्मलागि कातर जत प्राणी
करो त्रण महाप्राण, आनो अमृतवाणी,
विकसित करो प्रेम–पद्म चिरमधु–निष्यंद |
शांत हे, मुक्त हे, हे अनंत–पुण्य, करुणाघन,
धरणीतल करो कलंक–शून्य ||

२.

एसो दानवीर, दाओ त्याग–कठिण दीक्षा,
महाभिक्षु, लओ सबार अहंकार–भिक्षा |
लोक लोक भुलक शोक, खंडन करो मोह,
उज्ज्वल होक, ज्ञान–सूर्य–उदय–समारोह,
प्राणी लभुक सकल भुवन, नयन लभुक अंध |
शांत हे, मुक्त हे, हे अनंत–पुण्य, करुणाघन,
धरणीतल करो कलंक–शून्य ||

३.

क्रंदनमय निखिल हृदय तापदहन–दीप्त,
विषय–विष–विकार–जीर्ण खिन्न अपरितृप्त |
देश देश परिल तिलक रक्तकलुष ग्लानि,
तव मंगल शंख आनो, तव दक्षिण पाणि,
तव शुभ संगीत राग, तव सुंदर छंद |
शांत हे, मुक्त हे, हे अनंत–पुण्य, करुणाघन,
धरणीतल करो कलंक–शून्य ||

– श्री. रवींदनाथ ठाकूर.

आवाहन

१.

धरणी हिंसेने उन्मत झाली आहे. निर्दयी द्वंदे नित्य माजत आहेत. जीवनाचा पंथ भयंकर कुटिल झाला असून लोभाच्या जटिल बंधनांनी जखडला गेला आहे. भगवन! आपल्या नूतन जन्मासाठी सर्व प्राणी आतुर झाले आहेत. हे महाप्राण! सकलांचे रक्षण करा. आपली अमृतवाणी ऐकवा आणि अखंड मधुनिष्यंद करणारे प्रेमपद्म येथील जीवनात विकसित करा. अहो शांत, मुक्त, अनंतपुण्य, करुणाघन बुद्धदेव! हे धरणीतल कलंकरहित करा!

२.

हे दानवीर! या धरणीला त्यागाची कठीण दीक्षा द्या. हे महाभिक्षु! सर्व लोकांपासून अहंकाराची भिक्षा घेऊन त्यांना निरहंकार बनवा. सर्व लोकांना आपल्या शोकाचा विसर पडो. त्यांच्या मोहाचे खंडन करा. ज्ञानसूर्याचा उदय–समारंभ उज्जवलतेने होऊ द्या. सकळ भुवनाला प्राणसामर्थ्य लाभो. अंध झालेल्यांना जीवनाचे नेत्र लाभोत. अहो शांत, मुक्त, अनंतपुण्य, करुणाघन बुद्धदेव! हे धरणीतल कलंकरहित करा.

३.

दुःखाने प्रदीप्त झाल्यामुळे धरणीवरील निखिल हृदये आक्रंदन करीत आहेत. विषय–विषाच्या विकाराने ती जीर्ण, खिन्न आणि अपरितृप्त झाली आहेत. देशादेशांनी आपल्या भाळी रक्ताचा टिळक लावला आहे आणि सर्वांच्या मुखावर पापाची ग्लानी पसरली आहे. आपला मंगल शंख आणा. आपल्या दक्षिण हस्त अनुग्रहासाठी पुढे करा. आपल्या शुभ संगीताचे राग आळवां आणि आपला सुंदर छंद जीवनाला अर्पण करा. अहो शांत, मुक्त, अनंतपुण्य, करुणाघन बुद्धदेव! हे धरणीतल कलंकरहित करा!

– अनुवादक : आचार्य स. ज. भागवत.

महात्मा गौतम बुद्ध : || एक || १

महात्मा गौतम बुद्ध

या मंचकावरून कला व विज्ञान, तत्त्वज्ञान व साहित्य यांच्या इतिहासात ज्यांची नावे अजरामर आहेत, अशा अनेक पाश्चिमात्य विभुतींविषयींची गौरवपर व्याख्याने आजपर्यंत झाली आहेत. परंतु आज पूर्वेकडील एका महातम्याविषयी आपण विचार करणार आहोत. मानवजातीच्या विचारावर व जीवनावर गौतम बुद्धांनी केलेल्या परिणामास तुलनी नाही. असा परिणाम करणाऱ्या विभुतींत अग्रगण्य आहेत. थोर धांम्मिक (चांगले जीवन जगण्याची कला) शिकवणीचे एक संस्थापक या दृष्टीने त्याचे नाव घेतल्या जाते. त्या धांम्मिक शिकवणीने मानवी मनाची घेतलेली पकड इतर धार्मिक परंपरेपेक्षा अधिक वरचढ आहे यात किंचितही प्रश्न नाही. इतर धर्म परंपरांप्रमाणेच बुद्ध धंम्माच्या शिकवणीनेही मानवी मनावर खोल परिणाम केलेला आहे. जगाच्या वैचारिक इतिहासात बुद्धांचे उच्च स्थान आहे. सर्व सुधारलेल्या मानवजातीचे ते वारस झालेले आहेत. बौद्धिक प्रामाणिकपणा, नैतिक उत्कटता, खोल आध्यात्मिक दृष्टी, यांच्या कसोट्या लावून पाहू, तर निःशंकपणे असे कबूल करावे लागेल की, गौतम बुद्ध हे इतिहासातील अत्यंत थोर विभुतींपैकी एक आहेत.

|| एक ||

बुद्धांच्या ऐतिहासिकपणाविषयी जारी क्वचित कोठे शंका घेतली जात असली, तरी आजकाल त्यांचे ऐतिहासिकत्त्व न मानणारा असा एकही महान पंडित सहसा आढळत नाही. बुद्धांचा काळ आता निश्चित करता येण्यासारखा आहे. त्यांच्या जीवनाची सर्वसाधारण रूपरेषा काढता येण्यासारखी आहे. धांम्मिक तत्त्वज्ञानातील काही महत्त्वाच्या प्रश्नांवरील त्यांचे विचार व त्यांची शिकवण ही काहीश्या निश्चितपणे शिकता येण्यासारखी आहे. ज्यांनी गौतम बुद्धांना पाहिले होते, त्यांची वाणी ऐकली होती, अशांच्या स्मृती बुद्धधंम्माच्या पहिल्या धांम्मिक वाडमयात बऱ्याच आहेत. तो काळ असा होता की, ज्या वेळेस लेखनाचा फारसा प्रघात नव्हता; आणि म्हणून आजच्यापेक्षा त्या काळांत स्मरणशक्तीच अधिक तीव्र असे. आठवणीच अधिक बिनचूक व चिवट असत.

महात्मा गौतम बुद्ध : || एक || २

बुद्धधंम्मिय वाडमयाच्या नंतरच्या ऋग्वेदात स्मृतीच्या बळावर जसाच्या तसा राखून त्यात बदल करून ठेवण्यात आला. नंतरच्या वांडमयापेक्षा ऋग्वेदात कितीतरी कमी पाठभेद आहेत. या गोष्टीवरूनही त्या काळात स्मरणशक्ती किती केळवली (दांडगी) गेली होती ते दिसून येते. उत्तरकाळात मूळच्या बुद्ध धंम्मिय ग्रंथांचे संपादन बरेचसे केले असले, तरीही या थोर धंम्मसंस्थापकाची सुप्रसिद्ध वचने, नाना कृत्ये, यांचा पुष्कळच निश्चितपणे अभ्यास करता येणे शक्य आहे. बुद्धांच्या जन्माच्या वेळेस अनेक चमत्कार घडले, अनेक अद्भुत प्रकार घडले, असे अनैतिहासिक वर्णने आहेत. परंतु त्यावरून बुद्धांच्या व्यक्तीमत्त्वाविषयी त्यांच्या पहिल्या अनुयायांना किती दिव्यता व अपूर्वता वाटत होती ऐवढे दिसून येते. ते प्राचीन काळातील पहिले अनुयायी भक्त होते, चिकित्सक नव्हते. पाली ग्रंथ, सिलोनमधील जुने ऐतिहासिक ग्रंथ व संस्कृत ग्रंथ या सर्वांची गौतम बुद्धांच्या जीवनातील महत्त्वाच्या घटनांचा बाबतीत एकवाक्यता आहे. गौतम बुद्धांचे बाल्य व तारुण्य या संबंधीच्या अनेक दंतकथा आहेत यात संशय नाही. परंतु अशा काही अवास्तव कथा जरी त्यांच्या चारित्राभोवती गोळा झालेल्या असल्या, तरी त्यांच्या जन्माविषयी, त्यांच्या वंशपरंपरेविषयी शंका घेण्यास मुळीच जागा नाही.

ख्रिस्तपूर्व ५६३ मध्ये बुद्ध जन्मले. शाक्य नावाच्या क्षत्रिय कुळात ते जन्मले. त्यांच्या पित्याचे नाव शुद्धोदन. काशीच्या उत्तरेस सुमारे १०० मैलांवर नेपाळच्या सीमेवर कपिलवस्तू नामक शहरी हे क्षत्रिय घराणे राज्य करीत होते. सम्राट अशोकाने पुढे ही जागा शोधून तेथे एक स्तंभ उभारला व तो अद्याप उभा आहे. बुद्धांचे मूळचे नाव सिद्धार्थ. गौतम हे कुळनाम. बुद्धांच्या जन्मवेळेस जे उपाध्याय उपस्थित होते, त्यांनी भविष्य केले की, हे बालक जर राज्य करू इच्छिल तर हक्रवर्ती होईल; परंतु जर परिव्राजिक यतिजिवन कंठू पाहिलं तर बुद्ध होईल. एकच व्यक्ती एकाच वेळी चक्रवर्ती व बुद्ध होणे अर्थातच अशक्य होते. कारण ज्याला धंम्ममय जीवन उत्कटपणे कंठावयाचे आहे, त्याने संसारत्याग केलाच पाहिजे. सांसारिक जीवनाचा त्याग ही तर पारमार्थिक जीवनाची पहिली पायरी आहे. सुप्तनिपातांत एक गोष्ट आहे की, एकदा असित नावाचा एक वृद्ध मुनी या लहान मुलाला बघायला आला. मुलाला पाहून त्याने भविष्य केले की, हे मुल अलौकिक विभूती होईल आणि हे बालक महात्मा होऊन जेव्हा जगाला नवधंम्म देईल, त्या वेळेस आपण जिवंत नसू. असे मनात येवून असित मुनिंच्या डोळ्यांतून अश्रू घळघळले.

महात्मा गौतम बुद्ध : || एक || ३

हे अलौकिक मुल जन्माला आले आणि सातच दिवसांनी त्याची जन्मदात्री माता मरण पावली. त्यांचीच बहीण शुद्धोदनाची दुसरी पत्नी होती. त्यांचे नाव महाप्रजापति. त्यांनी या अर्भकाला वाढविले. योग्य वेळी पुढे या मुलाचा विवाह झाला. त्याच्या पत्नीचे नाव यशोधरा. पुढे त्यांना मुलगा झाला. त्याचे नाव राहुल. उद्वेगजनक व दुःखद प्रसंग सिद्धार्थाच्या दृष्टीस पडू नयेत म्हणून, पित्याने पुष्कळ दक्षता घेतली होती. परंतु शेवटी व्हायचे तेच झाले.

असे सांगतात की, योगायोगाने त्यांना रस्त्यात चार दृष्ये दिसली. १. अगदी गळून गेलेला असा जराजर्जर मनुष्य; २. एक रोगी मनुष्य; ३. एक मृत मनुष्य; आणि ४. एक परिव्राजिक संन्याशी. ही दृष्ये पाहून सिद्धार्थ विचार करू लागले. धंम्ममय जीवनातच खरी शांती व गंभीरता लाभेल, असे मनात येऊन त्यांना एक नविन प्रेरणा मिळाली. ही दृष्ये दिसल्याची गोष्ट खरी असो. गोष्टीचे तात्पर्य इतकेच की, सिद्धार्थ धांम्मिक वृत्तीचे पुरुष होते. या जगातील सुखांनी, आशा–आकांक्षांनी त्यांचे समाधान होऊ शकत नव्हते. यति जीवनाच्या आदर्शाकडे त्यांचे मन खेचल्या गेले. 'पवित्र जीवनाच्या ध्येय्यासाठी घरादाराच्या त्याग करून विश्वात परिव्राजकाप्रमाणें गृहहिन होऊन विचारतात.' असे शब्द बुद्धांच्या प्रवचनातून अनेकदा येतात.

आजचा आपला काळ फार व्यावहारिक आहे. या आजच्या काळात भारतीय मनाला धंम्माची केवढी ओढ असे, धंम्ममय ध्येय्यासाठी भारतीय मन किती आपत्ती व कष्ट सोसांवयास सिद्ध असे, त्याची कल्पना येणार नाही. सिद्धार्थ गौतम सत्याचा शोध करू लागले नवप्रकाशाच्या शोधात असता दोन ब्राम्हण यातींशी त्यांची गाठ पडली. सिद्धार्थ गौतम त्यांचे शिष्य झाले. त्या यातींची नावे अलार कालाम व उद्दक रामपुत्त अशी होती. त्या दोघांनी स्वतःचे धंम्मज्ञान सिद्धार्थ गौतमास दिले. त्यांनी आपल्या विनयातही सिद्धार्थ गौतमास पारंगत केले. श्रद्धेची आवश्यकता, सदाचार, ध्यानधारणा, चिंतन इत्यादी गोष्टी या यतींपासुनच सिद्धार्थ गौतम शिकले असावे. परंतु त्यांच्या शिकवणीतील मतितार्थ सिद्धार्थ गौतम यांना ग्राह्य वाटला नाही. जगातील दुःखांवरचा उपाय कधी न सापडणाऱ्या वाग्युद्धात सापडणे शक्य नाही; तार्किकांच्या तर्कटांत व घटापटांत तो सापडणे शक्य नाही; म्हणून तपश्चर्येने ज्ञानप्रकाश प्राप्त करून घेण्याच्या निश्चयाने गौतम निघाले.

कौण्डिण्य, वप्प, भद्दीय, अस्सजि आणि महानाम या पाच शिष्यांसमवेत ते उरुवेला येथे गेले. उरूवेला हे मोठे रमणीय स्थान आहे. सुंदर असे ते तपोवन आहे. भारतात अशी एक सर्वसामान्य समजूत आहे की, ज्याला पवित्र जीवन कंठावयाचे असेल त्याने निसर्गरम्य स्थानी राहावे. प्रशांत व मनोहर अशा निसर्गरम्यस्थानी असे जीवन कंठणें अधिक

सुकर असते. अशा ठिकाणी इंद्रिये प्रक्षुब्ध होत नाहीत. तेथे एक प्रकारची स्थिरता, शांती इंद्रियांना मिळते. मनालाही अशा ठिकाणी प्रेरर्णा, स्फूर्ती मिळते. भारत (जंबुद्वीप) येथील धार्मिक मठ, मंदिरे बहुदा नदीतटावर किंवा पर्वतशिखरांवर असतात. पावित्र्यावर व धांम्मिक श्रद्धेवर भर देत असतांना, त्यांच्या प्राप्तिसाठी वातावरण अनुकूल हवे, सभोवती निसर्गरमणीयता असायला हवी, ही गोष्ट भारत (जंबुद्वीप) विसरला नाही.

महात्मा गौतम बुद्ध : || एक || ४

सिद्धार्थ गौतम त्या स्थानी जाऊन तप करून अत्यंत उग्र अशी तपश्चर्या त्यांनी आरंभिली. ज्याप्रमाणे ओल्या काष्ठांच्या घर्षणातून अग्नी प्रकट होत नाही, त्यासाठी वाळलेल्या काष्ठांची आवश्यकता असते, त्याप्रमाणे ज्ञानाचा उदय होण्यासाठीही वासना, विकार शांत झालेले असले पाहिजेत, असे मनात घेऊन सिद्धार्थ गौतमाने कठीण असे अनशन व्रत (उपवास) आरंभिले. योंनमार्ग, ध्यानधारणा यांचेही ते आचरण करू लागले. अति निष्ठुर देहदंडणा त्यांनी आरंभिली. त्यांचे शरीर दुबळे झाले. मनोबुद्धिला ग्लानी आली. कधी–कधि तर आपण मरणार असेही त्यांना वाटे. परंतु इतके झाले तरीही जीवनाच्या प्रश्नावर थोडासाही प्रकाश पडलेला त्यांना दिसला नाही. शेवटी उपासतापास हा ज्ञानप्रकाशाचा मार्ग नव्हे, अशी मनाशी पक्की खूणगाठ त्यांनी बांधली. दुसरा मार्ग शोधण्याचा ते विचार करू लागले. पूर्वी तरुण असतांना आध्यात्मिक चिंतनाचा त्यांना एक अनुभव आला होता. त्याच दिशेने जाण्याचे त्यांनी ठरविले. मनाच्या अशा अस्थिर व अशांत स्थितीत असतानाच मार वगैरे षड्रिपुंनी सिद्धार्थ गौतमांवर हल्ला चढविला अशी दंतकथा आहे. मोह पाडणाऱ्या या माराने सिद्धार्थ गौतमांनी निश्चयापासून परावृत्त व्हावे म्हणून नाना प्रयत्न केले. कधी आक्राळविक्राळ स्वरूपे त्यांच्याभोवती दाखविली, तर कधी मनाला भुल पाडणारी, फसवणूक करणारी अशी मोहक दृष्ये दाखविली. या दंतकथांचा अर्थ इतकाच की, या काळात सिद्धार्थ गौतम यांचे मन शांत नव्हते. एक अखंड अशी ध्यानधारा स्त्रवत नव्हती. ध्यानात मनोव्यत्यय येत होते. या वेळेस त्यांच्या हृदयात एक प्रकारचा झगडा चालू होता. आणि अशाच झगड्यांनीच त्यांनी शेवटी जुन्या कल्पना भिरकावून दिल्या. जुने मार्ग नी जुन्या पद्धती सोडून ते नवीन मार्ग शोधू लागले. जुनी श्रद्धा जाऊन ते नवीन श्रद्धा पाहू लागले. ते मनणात मग्न झाले, ध्यानात रंगले, ध्यानाच्या चार स्थितीतून गेल्यावर विशुद्ध अशी आत्मप्राप्ती त्यांना झाली. मनाची समता त्यांना लाभली. हे संपूर्ण विश्व ऋतसत्याच्या काही शाश्वत नियमांनुसार चालले आहे असे त्यांना स्पष्टपणे दिसून आले. या जगात सर्वत्र धडपड आहे, धावपळ आहे, कोणी सुखी, कोणी दुःखी, कोणी उच्च, तर कोणी नीच; हे कोट्यवधी प्राणी जीवनाच्या अनेक अवस्थांमधून सारखे जात आहेत. सारखे स्थित्यंतर, सारखा बदल असे विराट विश्वदर्शन त्यांना झाले.

आणि एके दिवशीची ती शेवटची ध्यांनरात्र! पहाटेची वेळ होत आली आणि 'सारे अज्ञान नष्ट झाले. ज्ञानप्रभा फाकली... मी तेथे निश्चयाने, उत्कट वृत्तीने, अखंड प्रयत्नशील असा बसलो होतो.' असे त्यांचे धन्योद्गार आहेत. गौतमांना बोधी प्राप्त झाली. ज्ञान प्राप्त झाले. गौतम आता बुद्ध म्हणजे ज्याला संपूर्ण समजले आहे, ज्याच्या सर्व आशंका फिटल्या आहेत असे झाले.

महात्मा गौतम बुद्ध : || एक || ५

स्वतःला जे ज्ञान मिळाले ते जगासमोर मांडावे की न मांडावे, याचा निश्चय बुद्धांच्या मनात होईना. धर्मग्रंथ सांगतात की, ब्रम्हदेवाने सत्यप्रसार करण्याची त्यांना प्रार्थना केली. याचा अर्थ इतकाच की, जगत्संन्यास, जगत्संचार याविषयी त्यांच्या मनात झगडा (भांडण) चालला होता. शेवटी 'जग सोडून न जाता जगातच वावर.' असा त्यांच्या अंतरात्म्याने निर्णय दिला. 'अमरत्वाची द्वारे उघडी आहेत; ऐकायला ज्यांना कान आहेत त्यांनी श्रद्धा दाखवावी.' असे उद्घोषून जगत्संचारार्थ ते निघाले. दुःखी दुनियेला नवप्रकाश देण्यासाठी ते बाहेर पडले. उपदेश करणे सोपे असते; परंतु तेवढेच करून ते थांबले नाहीत. मनुष्याने जसे जगावे असे त्यांना वाटत होते, तसे ते स्वतः जगत होते, तदनुरुप त्यांचे वर्तन होते. त्यांचा उपदेश व त्यांचा प्रत्यक्ष आचार यात विसंगती नव्हती. त्यांचा उपदेश व त्यांचा प्रत्यक्ष आचार यात विसंगती नव्हती. ते स्वतः भिक्षू बनले. दारिद्र्य, अप्रियता, विरोध इत्यादी गोष्टींना त्यांनी स्वीकारले. सर्व एकटे सहन करीत ते सर्वत्र संचार करू लागले. आपला संदेश देऊ लागले.

तपश्चर्येच्या काळी जे त्यांचे कौण्डिण्य, वप्प, भद्दीय, अस्सजि आणि महानाम हे पाच अनुयायी होते त्यांना त्यांनी प्रथम हे नावज्ञान दिले. हे पाचही जन नवीन मताचे झाले आणि नंतर जेथे अर्वाचीन सारनाथ आहे तेथे बुद्ध गेले. सारनाथ येथे तपोवन होते, प्राण्यांची हत्या करण्यास तेथे बंदी होती. त्या तपोवनात तपोधनास राहायची परवानगी होती. अशा या पवित्र स्थानी गौतम बुध्दांनी आपले पहिले धंम्मचक्रप्रवर्तनाचे (चांगले जीवन जगण्याचे पाच शिलांचे ज्ञान दिले.) प्रवचन दिले. शिष्य वाढू लागले. तीन महिन्यांत साठ (६०) शिष्य मिळाले. बुद्धांचा आवडता शिष्य आनंद या ६० शिष्यांतच होता. बुद्धांच्या सर्व परिभ्रमणात हा आनंद सदैव त्यांच्याबरोबर असे.

ऐके दिवशी बुद्ध आपल्या शिष्यांना म्हणाले, "आता तुम्ही सर्वत्र बहुजनसमाजाच्या कल्याणासाठी सर्वत्र फिरा. येथून बाहेर पडा. जगाविषयी मनात सहनुभुती व करुणा बाळगून देवाच्या (चांगले व्यक्ती आपल्या कृतीने) व मानवांच्या हितार्थ, कल्याणार्थ प्रयत्न करा. एकाच दिशेने सर्व नका जाऊ. प्रत्येकाने निरनिराळ्या दिशेने जावे. जी शिकवण आरंभी, मध्ये व अंती सारखीच भव्य व दिव्य आहे, ती शिकवण जगाला द्या. जी शिकवण वाच्यार्थाने व लक्षार्थाने केवळ कल्याणमय अशी आहे, खरोखर उदात्त अशी आहे, ती तुम्ही जगाला द्या. पवित्र्याने पुरित अशा विशुद्ध, व निर्दोष जीवनाची घोषणा करा; सुफळीत अशा कृतार्थ जीवनाची घोषणा करा. जा."

महात्मा गौतम बुद्ध : || एक || ६

स्वतः बुद्ध ही शिकवण देत ४५ वर्षे फिरत होते, दूरवर त्यांनी प्रवास केला. त्यांच्याभोवती अनेक अनुयायी गोळा झाले. ब्राम्हण व यतिसंन्याशी, तपस्वी व साधू, परित्यक्त व अनुतप्त, थोर कुळातील स्त्रिया असे नानाविध लोक त्यांच्या संघात सामील झाले. या आपल्या शिष्यांना योग्य अशी शिकवण देणे, या संघाची नीट व्यवस्था करणे हे बुद्धांचे काम होते. या कामात त्यांचा पुष्कळ वेळ जाई. आजच्या काळात गौतम बुद्धांस आपण बुद्धिवादीं म्हणू, त्यांची प्रवचने वाचीत असता ते सारासारबुद्धिवर, विचारशक्तीवर किती भर देत असत ते दिसून येते. बुद्धांनी जे नितीमार्ग दाखविला त्यांची पहिली पायरी म्हणजे योग्य विचार करणे, अचूक दृष्टी घेणे. बुद्धिप्रदान अशी चिकित्सक दृष्टी घ्यावयास बुद्ध सांगतात. मानवजातीचे ध्येय्य, मानव्याची दृष्टी, यांना पदोपदी अडथळे आणणारी सर्व भ्रमजाळे झगडून दूर करणे हे बुद्धांचे पहिले काम होते. यासाठी त्यांची किती धडपड, किती यातायात!

कळतं नसून उगीच सर्वज्ञत्वाचा आव आणणाऱ्यांना ते स्पष्ट प्रश्न विचारतात. गूढ व संदिग्ध धर्मवचने बोलणाऱ्यांना 'या शब्दजाळांतील स्पष्ट अर्थ काय?' असे ते विचारतात. बुद्धांना पोकळ, शाब्दिक धर्मवल्गना नको असतं. ह्यांतील अर्थ सांगा, असे ते आव्हानपूर्वक विचारीत. त्या काळी आपणांस ईश्वराचे प्रत्यक्ष ज्ञान आहे असे अनेक जन म्हणत असत. ईश्वर आहे की नाही याविषयीचे केवळ मत ते सांगत असे नाही, तर ईश्वराचे विचार काय आहेत? तो काय करतो? कसा वागतो? याचेही ज्ञान आपणांस आहे असे लोक म्हणत. 'तुम्ही उगीच ही आध्यात्मिकतेची सोंगेढोंगे माजविता.' असे बुद्ध त्यांना स्वच्छ/स्पष्ट सांगत.

तेविज्जसुत्तांत बुद्ध स्पष्ट सांगतात की, "धर्मोपदेशक ब्रम्हादिकांविषयी बोलतात त्यांनी त्या ब्रम्हादिकांना कधीही प्रत्यक्ष पाहिलेले नसते. राजवाडा कोठे बांधावयाचा हे माहीत

नसतांना एखाद्याने जिना बांधावा, कोणती स्त्री हे सांगता येत नसूनही एखाद्याने प्रेमात पडावे, नदीच्या परतिरास पोहोचू ईच्छिणाऱ्यांने त्या तिरालाच स्वतःकडे येण्यास सांगावे, त्याप्रमाणे हे सारे आहे." आपणांसाठी पुष्कळांची धार्मिक वृत्ती असते. परंतु ही वृत्ती कोठे वळवायची याची आपणांस स्पष्ट कल्पना नसते. भक्ती डोळस व बुद्धिग्राह्य असावी म्हणून ती सत्यावर आधारलेली असली पाहिजे.

बुद्ध धंम्ममय लोकांना ब्रम्हविहाराचे महत्त्व नेहमी विशद करून सांगत असत. ब्रम्हविहार म्हणजे ब्रम्हात राहणे, ब्रम्हविहार म्हणजे एक प्रकारचे चिंतन, ज्या स्थितीत आपणांस चराचराविषयी प्रेम वाटते अशी ती एक मनाची स्थिती असते. त्या वेळेस कोणाविषयीही मनात द्वेषभाव नसतो. परंतु ब्रम्हविहार म्हणजे निर्वाण नव्हे. निर्वाणाकडे अष्टविंध मार्गांनी जावयाचे असते.

महात्मा गौतम बुद्ध : || एक || ७

जगात नाना प्रकारची मतमतांतरे असतात. कोणी काही सांगतो, कोणी काही. नाना प्रकारची दर्शने, नाना तत्त्वज्ञाने. बुद्ध आपल्या शिष्यांना उपदेशितात, 'तुमच्यासमोर जे–जे विचार मांडले जातील, जे निरनिराळे कार्यक्रम ठेवले जातील, त्यांना तर्काची कसोटी लाऊन पाहत जा. जीवनाची कसोटीही त्यांना लाऊन पाहा. केवळ एखाद्याविषयी आपणांस आदर वाटतो, एवढ्यावरूनच त्याचे म्हणणे स्विकारू नये.' बुद्धांनी या नियमाला स्वतःचाही अपवाद ठेवला नाही. ते म्हणतात, 'केवळ ऐकीव गोष्टींवर विश्वासून ती स्विकारू नका; परंपरा प्राप्त म्हणूनही स्विकारू नका; असे असलेच पाहिजे असे अधीर होऊन म्हणू नका; अमुक एखादे वचन आपल्या पुस्तकात आहे, एवढ्यावरून ते स्विकारू नका; हे स्वीकारण्यास हरकत नाही अशाही समजुतीने स्विकारू नका; किंवा अमुक आपल्या गुरूचे म्हणणे आहे एवढ्यावरूनही तुम्ही ते स्विकारू नये." आपल्या अनुयायांना सहृदपणे प्रार्थून ते म्हणतात, "माझ्या नावाच्या मोठेपणामुळे तुम्ही स्वतःच्या विचारांत व्यत्यय येऊ देऊ नका, माझ्या व्यक्तिमत्त्वामुळे तुमच्या विचारसरणीत बाधा न येवो."

सारिपुत्राने म्हंटले, "भगवं, तुमच्याहून अधिक थोर असा ज्ञानवेत्ता महात्मा मागे कधी झाला नाही, पुढे कधी होणार नाही व आजही नाही."

भगवां बुद्धांनी विचारले, "का रे सारिपुत्रा, मागे होऊन गेलेले सर्व बुद्ध तुला माहित असतीलच ना?"

"नाही महाराज."

"तर मग भविष्यकाळातील तरी तुला माहित असतील?"

"नाही महाराज."

"तर मग निदान तू तरी जाणत असशील? माझ्या मनात तरी तू खूप खोल डोकावून पाहिले असशील?"

"तसेही नाही महाराज."

"तर मग हे सारिपुत्रा, अशी पुष्पित वाणी, असे अगडबंब शब्द का उच्चारलेस? असे धीट बोल तू कसा बोललास?"

महात्मा गौतम बुद्ध : || एक || ८

बुद्धांचा असा हा स्वच्छ बुद्धिवाद आहे. त्यांच्या शिकवणीत गूढ असे काही नाही. आपणाजवळ काही गुह्य ज्ञान आहे असे म्हणणाऱ्यांविषयी बुद्धांना तिरस्कार वाटे. ते म्हणतात, "हे शिष्यांनों, या जगात तिघांजवळ गुप्तपणा असतो, उघडपणा नसतो. स्त्रियांजवळ गुप्तपणा असतो, उघडपणा नसतो; उपाध्यायांच्या, भटभिक्षुकांच्या ज्ञानांत गुप्तपणा असतो, उघडपणा नसतो; आणि खोट्या धर्ममतांत गुप्तपणा असतो, उघडपणा नसतो. परंतु जो पूर्णपणे बुद्ध झाला, त्याची मते व त्याचे नियम सुर्यप्रकाशाप्रमाणे जगासमोर असतात. त्याचं गूढ, गुप्त असे काही नसते."

मारण्याच्या आधी थोडा वेळ भगवां बुद्ध आपल्या आवडत्या शिष्याला म्हणाले, "मी नेहमी सत्य उपदेशिले. सत्यामध्ये गुह्य सत्य व प्रकट सत्य असे भेद मी कधी केले नाहीत. आनंदा, तथागताजवळ झाकली मूठ नाही. एखादा गुरू आपल्या मुठित काही बाकी ठेवतो, परंतु सत्याच्या बाबतीत तथागत असे कधी करीत नाही."

बुद्धांच्या प्रवचनांतून ते, सॉक्रेटिसच्या प्रश्नोत्तररूप पद्धतीने बोलत आहेत असे दिसून येते. अनेकांशी त्यांचे प्रश्नोत्तररूप संवाद चाललेले दिसतात. प्रश्न करणारे ज्या गोष्टी गृहीत धरून आरंभ करीत, त्याच गोष्टी त्यांना स्वीकाराव्या लागत. मोठ्या कुशलतेने बुद्ध त्यांचे मन वळवित आहेत असे दिसून येते.

आध्यात्मिक प्रांतातील स्वातंत्र्य बुद्ध कधी हिरावून घेत नाहीत. स्वतःच्या अनुयायांनाही हे वैचारिक स्वातंत्र्य ते गमाऊ देत नाहीत. ते आपल्या अनुयायांना आपापल्या आध्यात्मिक स्वातंत्र्याचा भार स्विकारायला लावतात. गुरूवर संपूर्ण सोपऊन आपण स्वस्थ बसावे, ही गोष्ट ते करू देत नाहीत. एखाद्याचा आध्यात्मिक अधिकार मान्य करून शिष्यांनी स्वतः सत्य शोधनाचे कार्य सोडून द्यावे हे त्यांना संम्मत नाही. अनुयायी व शिष्य यांनाही स्वातंत्र्य असले पाहिजे. त्यांनी स्वतःच स्वतःला प्रकाश दिला पाहिजे; स्वतःच स्वतःला सहाय्य केले पाहिजे.

*बुद्ध म्हणतात, "ज्यांना स्वतःचा आत्मा (मन) हाच दीप आहे, ज्यांना अंन्य आधार नसून आत्मा (मन) हाच आधार आहे, असे तुम्ही बना; सत्यधंम्म हाच आधार आहे, असे बना." अधिकाराची सर्वश्रेष्ठ वाणी म्हणजे आपल्या आत्म्याची (मनाची) वाणी; आत्म्याच्या (मनाच्या) आवाजाला सार्वभौम स्थान. बुद्धांच्या शिकवणीत आग्रह नाही, हटवाद नाही. आपलेच खरे असे नाही. त्या काळात दुर्मिळ अशी विशाल दृष्टि त्यांच्याजवळ होती. अशी दृष्टी असल्यामुळे विरोधी मताचा, टीकेचा गळा ते गुदमरऊ इच्छित नाहीत. धंम्माचा सर्वात मोठा शत्रू म्हणजे असहिष्णुता असे त्यांचे मत होते.

---

*आत्तदीप, आत्तसरणं, अनन्नसरणं; धंम्मदीप, धंम्मसरणं. –महापरिनिब्बानसुत्त : ३३.

____

एकदा अंहलठ्ठिक येथील सार्वजनिक सभागृहात भगवां बुद्ध शिरले, तेव्हा तेथे त्यांचे शिष्य एका ब्राम्हणाविषयी बोलत होते. त्या ब्राम्हणाने बुद्धांवर अधांम्मिकतेचा आरोप केला होता. त्यातील दोष दाखविले होते. शिष्यांचे बोलणे ऐकून बुद्ध म्हणाले, "बंधुंनो, दुसरे माझ्याविरुद्ध बोलतात, माझ्या धंम्माविरुद्ध किंवा संघाविरुद्ध बोलतात, म्हणून तुम्हाला रागावण्याचे काहीच कारण नाही जर तुम्ही रुसाल, रागवाल तर आध्यात्मिकदृष्ट्या तुमची हानी होण्याचा संभव आहे; आणि तुम्ही जर संतापाल, चिडून जाल, तर ते लोक जे म्हणत आहेत ते कितपत यथार्थ वा अयथार्थ आहे, याचाही निर्णय करायला तुम्ही अक्षम ठराल."

आज २५६७ वर्षे झाली तरीही, २५६७ वर्षांच्या ज्ञानप्रकाशानंतरही भगवां बुद्धांचे हे शब्द, हे थोर विचार किती उंन्नत व किती उदात्त वाटतात! आपले पूर्वग्रह दुखावले गेले किंवा प्रशंसिले गेले एवढ्यावरून धंम्मतत्त्वांची, मतांची सत्यासत्यता ठरवायची नसते. अशा स्तुती–निंदांवरून तत्त्वे सत्य की चुकीची ठरवायची नसतात. कितीही विचित्र व चमत्कारिक अशी असत्ये कोणी मांडली, स्वतःच्या मताविरुद्ध दुसऱ्यांचे मत कितीही पराकोटीस गेलेले असले, तरी त्या सर्वांचा विचार करायला बुद्ध सिद्ध असत. त्या सर्वांचा परामर्श घ्यायला ते भित नसतं. त्यांच्या काळात सर्वत्र गोंधळ माजलेला होता. मतमतांतराचा गलबला होता. अशा काळात सर्व मतांची छाननी करण्यास सिद्ध असणे हाच एक उपाय होता. भ्रमनिरसणार्थ व सत्याची प्राप्ती व्हावी म्हणून हाच एक मार्ग होता. लोकांनी आपले जीवन बुद्धांच्या पायावर उभारावे म्हणून त्यांना साहाय्य देण्याचा हाच एक दृढ पंथ होता. इतर पंथांवर कोणी अयोग्य टीका केली, तर बुद्धांना खपत नसे. ते एकदा म्हणाले, "हे आकाशावर थुंकण्यासारखे आहे. तुमच्या थुंकिने आकाश तर नाहीच मळणार; ती थुंकी मात्र थुंकणाऱ्याकडे परत येऊन त्याला घाणेरडे करील."

बुद्ध संतापाने पेटले आहेत, त्यांच्या तोंडातून कठोर व निष्ठूर शब्द बाहेर पडले आहेत, असे कधीच झाले नाही. मानवजातीविषयी त्यांना अपार सहानुभूती वाटते. बुद्धांना हे जग दुष्ट नसे वाटत. जग वाईट आहे असे म्हणण्याऐवजी जगाचे अज्ञान आहे असे ते म्हणत. जग उच्छृंखल आहे असे म्हणण्याऐवजी ते तितकेसे समाधानकारक नाही असे ते म्हणत. बुद्ध विरोधाला शांतपणे व आत्मविश्वासाने तोंड देत. त्यांच्यापाशी चिडखोरपणा नाही, भयंकर संताप नाही. बुद्धांची वागणूक म्हणजे मूर्तिमंत सुसंस्कृतता; त्यांचे वर्तन म्हणजे सद्भावाचे आविष्करण. त्यांच्या वर्तनात थोडासा उपरोधिकपणा असे. परंतु त्यामुळे त्यांचे गोड वर्तन अधिकच रुचकर व स्वादिष्ट वाटे. एकदा त्यांचे परिभ्रमण चालले असता एका गृहस्थाने फारच कटू शब्द त्यांना उद्देशून उच्चारले. बुद्ध शांतपणे म्हणाले, "एखाद्याने याचकापुढे अंन्न ठेवले, परंतु याचकाने जर ते नाकारले तर, ते अंन्न कोणाचे?"

"त्या देणाऱ्या गृहस्थाचे." तो मनुष्य म्हणाला.

"त्याप्रमाणे जर तुमचे शिव्याशाप मी स्वीकारायचे नाकारले, तर ते तुमच्याकडे परत येतील. तुम्हालाच त्यांचा स्वीकार करावा लागेल, नाही? परंतु मला मात्र दरिद्री होऊन जावे लागत आहे. कारण मी एक मित्र गमावून बसलो." बुद्ध म्हणाले.

सक्तीने धंम्मांतर करायला लावणे ही गोष्ट बुद्धांना ठावी नव्हती. त्यांच्या धंम्मपद्धतीचा पाया अंधविश्वास नसून कृती होता. मानवी स्वभाला विशिष्ट वळण लावावे, विशिष्ट सवई लावाव्या अशी त्यांची इच्छा होती. आपण आपल्या या मूर्ख वासनांमुळे दुःखी होतो. सुखी होण्यासाठी एकच मार्ग आहे, एकाच गोष्टीची आवश्यकता आहे. स्वतःसाठी एक नवीनच हृदय निर्माण करणे, नवीन डोळ्यांनी पाहायला शिकणे ही ती गोष्ट. आपण मनातले असद्विचार जर दडपू व सद्विचारांची जर वाढ करू, तर आपले हे दुःखी मन, हे असज्जन मन सुखी व सज्जन होईल. बुद्ध धंम्मांतराचा विचार करीत नाहीत. तुम्ही कोणत्याही धर्माचे असा. बुद्ध यज्ञपूजक ब्राम्हणांच्याही पवित्र होमाग्निसमीप बसतील, नि स्वतःचे विचार सांगतील. स्वतःचे प्रवचन करीत असतांना ते चुकूनही ब्राम्हणाच्या त्या पूजाधर्माची टवाळी करणार नाहीत. सिंह नावाचा एक जैन होता. पुढे तो बुद्धधंम्मिय झाला. परंतु पूर्वीप्रमाणेच स्वतःच्या घरी येणाऱ्या जैन श्रावकांस तो अंन्न देई, देणग्या देई. पूर्वीचा तो प्रघात चालू ठेवण्यासाठी त्याला मुद्दाम सांगण्यात आले होते. बुद्ध आपले विचार अत्यंत सौम्यपणे सांगत असत. दुसऱ्यांची मने वळवण्यास सत्य स्वतःच समर्थ असते. गौतम बुद्ध सत्यावर सारे सोपवित, सत्याच्या सामर्थ्यावर विसंबवत.

बुद्ध हे नैतिक विजयाचे महान वीर होते. परंतु अशा या मूर्तिमंत नीतिधंम्माला, या थोर महात्म्याला संघाच्या नीतिनियमांविषयीच्या बारीकसारीक गोष्टींतही लक्ष घालावे लागे. एखादी संस्था स्थापने म्हणजे जगाशी तडजोड करणे, सामाजिक गराजा मान्य करणे. समाजाच्या सर्वसाधारण चाकोरीच्या जीवनात ज्यांना समरसता वाटत नाही, अशांच्यासाठी आश्रयस्थान निर्मिणें म्हणजे एखादी संस्था, संघटना स्थापिणे. बुद्धांनी असा संघ स्थापिला. परंतु त्यात अव्यवस्था माजली. काही भानगडी सुरू झाल्या. बुद्धांचा देवदत्त नावाचा एक चुलतभाऊ होता. बुद्धांना बाजूस सारून स्वतःच संघाचा मुख्य व्हावे अशी त्याची मनीषा होती. बुद्धांच्या विरुद्ध त्याने कारस्थान केले. परंतु त्याला शेवटी क्षमा करण्यात आली.

एकदा एक भिक्षु अतिसाराने आजारी पडला. तो मलमुत्रात लोळत होता. बुद्धांनी ते पाहिले, त्यांनी त्याचे अंग धुतले. त्याचे अंथरूण बदलले; आवडता शिष्य आनंद बुद्धांस त्या कामात सहाय्य देत होता. बुद्ध शिष्यांना म्हणाले, "हे भिक्षुंनो, ज्याप्रमाणे गंगा, यमुना, अचिरावती, शरयू इत्यादी मोठमोठ्या नद्या समुद्राला मिळाल्यावर स्वतःची पूर्वीची नावे व कुळें विसरतात आणि त्या सर्वांना सागर (समुद्र) हे एकच नाव प्राप्त होते, त्याप्रमाणे ब्राम्हण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे चार वर्ण ज्या वेळेस तथागतांनी शिकविलेल्या धंम्मा प्रमाणे, नियमांप्रमाणे, वागून संकुचित संसारातून, विश्वसंसारात येतात, स्वतःची घरेदारे सोडून 'हे विश्वची माझे घर' अशा स्थितीप्रत पोचतात, त्यावेळेस ते नाम–गोत्र विसरतात. भिक्षु या एकाच नावाने ते संपूर्ण संबोधिले जातात."

बुद्धांच्या काळात स्त्रियांना स्वातंत्र्य होते. स्त्रियाही पवित्र जीवन कंठू शकतात, वैराग्यमय असे धंम्ममय जीवन कंठू शकतात, अशी बुद्धांनी घोषणा केली. आयुष्याच्या अखेरच्या वर्षी अंबपाली येथे एका नर्तिकेच्या घरी बुद्धांनी भोजन केले. परंतु संघात स्त्रियांना प्रवेश देण्यापूर्वी ते पुष्कळ वेळ घुटमळत होते. एके दिवशी आनंदने बुद्धांना प्रश्न केला, "भगवां, स्त्रियांच्या बाबतीत आम्ही कसे वागावे?"

"आनंद, त्यांचे दर्शन घेऊ नकोस; त्यांच्याकडे पाहू नकोस." बुद्ध म्हणाले.

"परंतु आमची व त्यांची गाठ पडली, तर आम्ही काय करावे?"

"त्यांच्याशी बोलू नकोस."

"परंतु त्या आमच्याशी बोलू लागल्या तर?"

"अत्यंत सावध व दक्ष राहा."

आनंदला स्त्रिजातीविषयी सहानुभूती वाटे. स्त्रियांनाही संघात घ्यावे म्हणून त्यांचा आग्रह होता. स्त्रियांची बाजू तो मांडी. शेवटी बुद्धांनी संम्मती दिली. संम्मती देणे हाच योग्य मार्ग होता. परंतु हा मार्ग योग्य असला तरी उपयुक्त होताच, असे कदाचित म्हणता येणार नाही. एकदा बुद्ध म्हणाले, "आनंदा स्त्रियांना जर संघात प्रवेश जर दिला नसता, तर शुद्ध धंम्म अधिक काळ टिकला असता. संघाचे कल्याणकर नियम सहस्त्र वर्षे टिकले असते. परंतु ज्या अर्थी त्यांना आता प्रवेश दिलाच आहे, त्या अर्थी हे नियम आता पाचशेच वर्षे राहतील."

संघात शिर्तांना स्त्रियांना आप्तेष्टांची संम्मती घ्यावी लागे. परंतु पुरुष निदान दिसायला तरी स्वातंत्र्य होता. स्वतःचा स्वामी होता. त्याला कोणाला विचारावे लागत नसे. संघाचे नियम अभंग नव्हते. बुद्ध म्हणतात, "मी गेल्यावर संघाला वाटले तर संघाने कमी महत्त्वाचे असे बारीकसारीक नियम काढून काढावे."

महापरिनिब्बाणसुत्तांत बुद्धांच्या मरणाची कथा अत्यंत साधेपणाने परंतु करूण रीतीने देण्यात आलेली आहे. त्यांचे आता ८० वर्षांचे वय होते. प्रवासाने व यातायाताने ते थकून गेले होते. त्यांच्या अंगात आता त्राण उरले नव्हते. ख्रिस्तपूर्व ४८३ मध्ये कुशिनगर जवळच्या एका गावी बुद्ध मरण पावले. काशिपासून हे गाव १२० मैल दूर आहे.

सॉक्रेटिस, ख्रिस्त हे हुतात्मे झाले. परंतु बुद्धांचे मरण अती शांत असे होते. या तिघा महात्म्यांनी आपापल्या काळातील अंधश्रद्धा, भोळकटपणा, दुष्ट रूढी यांचे निर्मूलन केले. सॉक्रेटिस अथेंसमधील तत्कालीन धर्माचा जितका विरोधी होता, त्यापेक्षाही गौतम बुद्ध यज्ञयागातमक अशा वैदिक धर्माचे विरोधी होते. असे असूनही ते ८० वर्षापर्यंत जगले. कितीतरी अनुयायी त्यांनी गोळा केले व स्वतःच्या आयुष्यातच एक धांम्मिक संघ त्यांनी स्थापिला. बुद्धांना हुतात्मा व्हावे लागले नाही. कारण भारतीयांचा स्वभावच धांम्मिक. रूढ धर्माविरुद्ध बंड करणाऱ्यासही भारतात (जंबुद्विपात) सहानुभुतीने वागविण्यात येते. पूर्वेकडचा व पश्चिमेकडाचा हा फरक आहे.

|| दोन ||

बुद्धांच्या पहिल्या प्रवचनातील सारांश आपणास लाभलेला आहे. त्यातील शब्द व विचार बुद्धांचेच आहेत यात शंका नाही. त्या प्रवचनातील शिकवण अत्यंत साधी आहे. ज्यांना धंम्ममय जीवन जगावंयाचे आहे, त्यांनी प्रमाणबद्ध जीवन आखले पाहिजे. कशाचाही अतिरेक असता कामा नये. अति देहदंड नको किंवा देहाचे फाजिल लाडही नकोत; मधला मार्ग घ्यावा, असे प्रवचनाच्या आरंभी सांगून दुःखासंबंधीची चार सत्ये त्यांनी सांगितली आहेत. आणि नंतर दुःखनिरसणाचा उपाय त्यांनी सांगितला आहे.

१. जनन म्हणजे दुःख, मरण म्हणजे दुःख, रोग म्हणजे दुःख, अप्रियाची प्राप्ती म्हणजे दुःख, प्रिय वस्तूचा वियोग म्हणजे दुःख. जननमरण, रागद्वेष या विश्वव्यापक गोष्टी आहेत. त्या सर्वत्र आहेत, सदैव आहेत. जीवनात मेळ नसून विसंवादपणा आहे, त्यांच्या त्या खुणा आहेत. मनुष्याच्या दुःखाच्या मुळाशी विरोध आहे, भांडण आहे. आपल्या आध्यात्मिक रोगाच्या मुळाशी स्पर्धा असते. या सर्व क्षणिक व अशाश्वत जगात, या दृष्य पसाऱ्यात हे भांडण सर्वत्र भरून राहिले आहे. अशा या विरोधातून सुटका करून घेणे शक्य आहे व सुटका करून घेतलीच पाहिजे.

२. प्रत्येक वस्तूला कारण असते; प्रत्येक वस्तूचा परिणामही घडतो; हे साधे तत्त्व या सर्व विश्वात भरून राहिलेले आहे. देव व मानव स्वर्ग व पृथ्वी या सर्वांचा व्यवहार या एका तत्त्वानुसार चालला आहे. अमर्याद अवकाशात पसरलेले जे हे अनंत विश्व, या विश्वातील या अनंत ग्रहमाळा, ही अनंत ब्रम्हांडे, आणि ह्यात पदोपदी होणारे हे फेरबदल, यांनाच केवळ कार्यकारणभावाचा कायदा लागू आहे; तर मानवी जीवनात, ऐतिहासिक घटनांतही हाच कायदा कार्य करीत आहे असे दिसून येईल. दुःखाचे मूळ शोधून तेच जर उपटून टाकले गेले, तर दुःख आपोआपाच नाहीसे होईल. दुःखाचे मूळ कारण तृष्णा आहे. तृष्णा म्हणजे जगण्याची धडपड, जीवनाची हाव. कार्यकारणभावाच्या साखळीचे बारा (१२) दुवे यानंतर सांगण्यात आले आहेत व तेथे या गोष्टीचा अधिक विस्तार करण्यात आला आहे.

अज्ञान व तृष्णा एकत्र बांधलेली आहेत, एकाच घटनेची तात्त्विक व व्यावहारिक अशी ही दोन रूपे आहेत. अज्ञानामुळे जीवनात बिघाड उत्प्ंन्न होतो. जीवनातील सर्वांगीण व्यवस्थेत भंग होतो. हे ज्ञान अतिरेकी व्यक्तिवादाच्या रूपाने प्रकट होतो, स्वतःला जगापासून वेगळे करण्याच्या रूपाने प्रकट होते, जगातील सुसंवादित्याविरुद्ध बंड करण्याच्या रूपाने ते प्रकट होते. आणि त्यामुळे मग नानाविध वासना जन्मतात. अनेक प्रकारची हाव सुटते.

आत्मा (मन) बद्ध होते, जखडाला जाते. आत्मा (मन) वासणांचे दास होते, रडकुंडीस येते. या बंधनातून मुक्त होण्यासाठी आत्मा (मन) धडपडते. त्यातून मुक्त होता आले तर आत्मा (मन) आंनंदेल. अज्ञानाचा नाश अंतरज्ञानाने, सहजस्फुर्त दैवी ज्ञानाने होतो. वासनांचा नाश नैतिक धडपडिने, उत्तरोत्तर वर जाण्याच्या अविरत प्रयत्नशिल्तेने होते.

पूर्वग्रह नसणे ही गोष्ट सापेक्ष आहे. आपण संपूर्णपणे पूर्वग्रह विरहित असे स्वतः बुद्धही म्हणू शकले नसते. कर्म व पूनर्जन्म ही तत्वे ते जणू स्वतःसिद्धच मानतात. गृहीत सत्ये समजून स्वीकारतात. मनुष्य वागेल तसा बनेल. आपणच आपले भले वां बुरे नैतिक जग निर्मित असतो. प्रत्येक विचार, भावना, संवेदना, संकल्प यांचा परिणाम आपणावर, आपल्या वाढीवर, आपल्या विकासावर होत असतो. मानवजात सदैव स्वतःला रंगरूप देत आहे; आकार देत आहे. त्या अदृश्य भूतकाळातून, भूतकालीन विचारांतून व घडामोडींतून आज जे आहे ते निर्माण झाले आहे. शाश्वत न्यायीपणाच्या सार्वभौम सत्तेखाली हे सर्व जीवन चालले आहे, असे बुध्दांस दिसते. आपल्या कर्माचे परिणाम आपणांस कधीही चुकविता येणार नाहीत. दुःख, रोग, हानी, निराशा, अपयश, प्रेमाच्या वेदना व जखमा, हेतुंची, मनोरथांची विफलता, या सर्वांत नैतिक तत्त्व ओतप्रोत भरलेले आहे.

नैतिकदृष्ट्या या सर्वांना महत्त्व आहे. नैतिक कार्यकारणभावामुळे या सर्व गोष्टींना निश्चितता प्राप्त होत असते. स्वार्थाचे शासन होते; निःस्वार्थिपणाला पारितोषिक मिळते. मनुष्याला आज ना उद्या स्वतःच्या कृत्याचे परिणाम भोगावेच लागतील, असे बुद्ध निःशंकपणे म्हणत. त्यांची ही निश्चितता खोल व गंभीर होती.

एझिकेलच्या अर्थपूर्ण शब्दांत म्हणायचे झाले तर, "आपणांस आपल्या दुष्टपणाची लाज वाटेल. आपल्या दुष्टपणामुळे आपणांस स्वतःचा वीट येईल." बुद्ध म्हणतात, "माझे कर्म हीच माझी मिळकत, हीच माझी संप्पत्ती, हाच वारसा. माझे कर्म म्हणजेच मला धारण करणारा गर्भाशय. माझे कर्म म्हणजेच माझी जात, माझा वंश. माझे कर्म म्हणजेच माझा आधार."

महात्मा गौतम बुद्ध : || दोन || ३

कर्माचा जो हा कठोर कायदा, त्याचेही एक तारक असे सुंदर स्वरूप आहे. कर्माच्या या कायद्यामुळे अंगावर काटा उभा करणाऱ्या भेसूर नरकाग्णीच्या छाया नष्ट होतात. शासन (सजा) भोगण्याचे, कष्ट भोगण्याचे कोणतेही स्थान कायमचे नाही. स्वर्ग किंवा नरक सांत व नाशिवंत वस्तुंतच अंतर्भाव होतो. स्वर्गसुखे व नरकयातना कितीही दीर्घकाळ टिकणाऱ्या व उत्कट असोत, एक दिवस त्यांचा अंत होईल. त्यांचा अंत केंव्हा, कधी, कसा व्हायचा ते आपणांवर अवलंबून आहे. प्रत्येक नीच प्रवृत्तीला तिच्यावर संस्कार करून उच्च बनविणे, प्रत्येक क्षुद्र हेतुस ताब्यात ठेवणे, हीनदीन करणाऱ्या प्रत्येक प्रकारच्या दुबळेपणास जिंकून घेणे, अशा रीतीने प्रयत्न करीत गेले पाहिजे. कर्माच्या कायद्याचा असा मात्र अर्थ करता कामा नाही की, जगातील दुःख वा दारिद्र्य हा ज्याच्या–त्याच्या कर्माचा परिणाम असल्यामुळे आपणांस त्याच्याशी काही कर्तव्य नाही. जर कोणास असे वाटेल, सर्व सजीव सृष्टीचे जे व्यापक बंधुत्व, त्याचे विशाल प्रतिबिंब जर कोणाच्या हृदयात पडणार नसेल, तर त्याच्या बाबतीत कायदा कठोरता दाखविल. दया व क्षमा यांचा कर्ता होण्याचे जो नाकारतो, त्याच्या बाबतीतही कर्माचा कायदा निष्ठूर होईल. हा जो कर्माचा कायदा तो कोणा निसर्गनिर्मित वृत्तीवर चालविला जात असतो. लहरी देवदेवतांचे गोंधळात पाडणारे बंड येथे नाही. 'ईश्वरी अन्याय' असले गूढ शब्दप्रयोग येथे नाहीत.

मनुष्यप्राणी म्हणजे रूप, वेदना, संज्ञा यांचा संघ आहे. रूप म्हणजे हा देह, ही इंद्रिये, शरीराची हालचाल करण्याची शक्ती. वेदना म्हणजे भावना; संज्ञा म्हणजे विचार. तसेच ज्या पंच विषयांच्या द्वारा आपण बाह्य जगाशी परिचित होतो, त्यांचाही अंतर्भाव यात आहे. आणि आजच्या आपल्या वृत्ती, आवडीनिवडी, नानाविध शक्ती ज्या भूतकाळीन कर्मातून निर्माण झालेल्या संस्कारामुळे आपणांस प्राप्त झालेल्या असतात, त्या संस्काराचाही वरील संघतात समावेश असतो. या संस्कारामुळेच पूर्वजन्मातील सत्कर्माचा वारसा या जन्मी आपणांस प्राप्त होत असतो. आणि या सर्वांच्या डोक्यावर ते विज्ञान असते. हे विज्ञान आपल्या सर्व मानसिक क्रियाकर्मांना व्यापून असते. इंद्रियगंम्य कल्पने पासून तो इंद्रियातील ध्यानापर्यंत या विज्ञानाचा पसारा व प्रभाव असतो.

महात्मा गौतम बुद्ध : || दोन || ४

मनुष्याचे आंतरिक जीवन म्हणजे वासना, विचार, रागद्वेष यांची एक अखंड परंपरा. या सर्वांना एकत्र राखणारा हा शरीराचा बंध जेव्हा मरणसमयी गळून पडतो, तेव्हा अदृश्य अशा शक्ती एक नवीन व्यक्ती सृजितात. ही व्यक्ती मनोमय असते जणू ते मृतातम्याचे जीवन पुढे चालवते. त्या पूर्वपुरुषाने जे काही बरेवाईट केले असेल, त्याची कटू वा मधु फळे भोगावयास ही लिंगदेहात्मक व्यक्ती उभी राहते. या व्यक्तीला वासनात्मक पुरुष म्हणा वाटले तर. या दृष्य व्यक्तीला बनविणाऱ्या सर्व अंतरबाह्य अणुरेणूंत सारखा बदल होत असतो. परंतु बदल होत असला तरी त्यांचा निःशेष नाष होत नाही. जोपर्यंत त्यांना सर्वत्र एकत्र ठेवणारी शक्ती नष्ट होत नाही, पुन्हा जन्मास यावे असे वाटणारी वृत्ती जोपर्यंत नष्ट होत नाही, जोपर्यंत जीवनाची असोशी आहे, पुन्हा स्वतंत्र अस्तित्त्व असावे अशी जोपर्यंत इच्छा आहे, तोपर्यंत व्यक्तीला बनविणाऱ्या घटकांत बदल होत असला तरी त्यांचा संपूर्ण नाश होत नाही.

जर शाश्वत, अविचल असा आत्मा (मन) नसेल, तर अनात्म्याने (अईच्छा/मन नसणे) केलेल्या कर्मांचा कोणावर परिणाम होतो? बुद्धांचे उत्तर असे की, "जो वासनांचा दास आहे, तो मनाच्या पलीकडे कसा जाईल?" बुद्ध धंम्माच्या आरंभीच्या पुस्तकांतून या अडचणींचा नीट उलगडा केलेला दिसत नाही. एकच उत्तर देण्यात येते की, मानसिक अखंडता असते. ज्याला आत्म्याचा (मनाचा) स्वभाव समजला आहे, अनेक जन्मांतून हा जीवात्मा (जिवंत मन) चालला आहे हे जो समजून आहे, त्याला कोणताही एक जन्म, जारी त्या जन्माचे परिणाम पुढील भविष्याच्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे असेल, तरी फारसा महत्त्वाचा वाटणार नाही.

३. अज्ञानाचा निरास होण्यासाठी कठोर निती आवश्यक आहे. शील व प्रज्ञा यांचा अविभाज्य संयोग आहे. सदाचार व सहृदस्फुर्त अंतरदृष्टी यांचे कधी न तुटणारे ऐक्य आहे. परंपरा स्मृती, विधिनिषेध, रूढी, नीतिनियम इत्यादिंविषयी बुद्ध कधी बोलत नाहीत. सुखी होण्याचा मार्ग म्हणजे हृदय मांगल्याने भरून ठेवणे ज्याच्याजवळ मंगल हृदय आहे आणि सत्कर्माच्या रूपाने प्रकट होणारे मन आहे, त्याच्याजवळ सुखाचा मार्ग आहे. मनाचे मांगल्य, विचारांतील व आचारांतील निर्मळ, निर्भेळ असे शिवत्त्व (चांगलेपण), हा बुद्धांच्या धंम्माचा पाया आहे. बुद्ध कल्पित परिपूर्ण, अव्यंग जीवनात देवदेवतांची अडगळ नाही; बाहेरच्या शक्तींशी संबंध नाही. तुमचे बरेवाईट तुमच्या स्वाधीन आहे असे ते सांगतात. ते शिष्यांना अनेकदा पुढील उपदेश देतांना आढळतात, "शिष्यांनो, इकडे या. दुःख दूर व्हायला हवे असेल, तर पवित्र जीवन जगा."

महात्मा गौतम बुद्ध : || दोन || ५

पूर्णतेकडे जाण्याचा सोपान म्हणजेच बुद्धांनी सांगितलेला अष्ठविध (अष्टांग) मार्ग. पहिली पायरी म्हणजे, संम्यक दृष्टी असणे; चार सत्यांचे ज्ञान असणे. हे ज्ञान म्हणजे उपनिषदांतील ज्ञान नव्हे. देव वगैरे मानणाऱ्यांच्या श्रद्धेशीही या ज्ञानाचा सबंध नाही. परंतु केवळ बुद्धीने सत्याचे आकलन केल्याने ज्ञान जिवंत होत नसते. जी सत्ये आपणांस कळली ती स्वतःच्या जीवनात आपण प्रकट केली पाहिजेत, सिद्ध केली पाहिजेत, अनुभवली पाहिजेत, शोधली पाहिजेत. असे केल्यानेच ज्ञान सजीव होते, प्राणमय होते. पहिले पाऊल म्हणजे सदैव जागरूक असणे, भानावर असणे. ज्या मार्गाने गेल्यास आपण सत्यचुत व ध्येय्यचुत होऊ, तो मार्ग चुकूनही न घेण्याची सदैव दक्षता म्हणजे ही पहिली पायरी. केवळ तात्पुरता मनात बदल होणे असा येथे अर्थ नाही. तर आत्म्याच्या (अंतरमनाच्या) खोल आंतरिक जीवनावर परिणाम घडवणारे मुळग्राही परिवर्तन, एक नवीन योजना, असा याचा अर्थ.

ही पहिली पायरी दुसऱ्या पायरिकडे नेते. दुसरी पायरी म्हणजे सुखभोगांच्या त्यागाचा निश्चय; कोणासही अपाय न करण्याचा, कोणासही द्वेष, मत्सर न करण्याचा निश्चय, संम्यक भाषणासाठी असत्य, निंदा, शिव्याशाप लागेल असे बोलणे, वायफळ गप्पा यांचा त्याग करायला हवा. संम्यक आचार म्हणजे, कोणतीही हिंसा न करणे; जे आपणांस लाभलेले नाही त्याविषयी उदासीन असणे; शारीरिक सुखभोगांस मर्यादा घालणे, शरीराचे फार लाळ न पुरविणे. संम्यक जीवन म्हणजे जगण्याचे जे–जे निषिद्ध प्रकार, त्यांनी उपजीविका न करणे; उदा. उंटावर किंवा बैलावर माल लादून व्यापार करून धनवान न होणे; दासांचा व्यापार न करणे; खाटीक न होणे; मादक, विषारी पदार्थ यांचा व्यापारी न होणे; जकातदार किंवा खानावळवाला न होणे. बुद्धांनी सैनिक होण्यास कधीही संम्मती दिली नाही. भिक्षुंनी कधीही सैनिक होऊ नये, असे त्यांनी आज्ञापिले.

बुद्धांचा जो हा अष्ठविध (अष्टांगिक) मार्ग आहे, तो नीतिनियमांची एक जंत्री नाही. जीवनाचा हा विशिष्ट मार्ग आहे. संम्यक प्रयत्न म्हणजे ज्या दुष्ट प्रवृत्ती मनात दृढमुळ झालेल्या असतील, त्या नष्ट करणे व सत्प्रवृत्तींना पोसणे; उत्तरोत्तर अधिक पूर्णतेकडे जाणे. मनोविकासाचा हा आरंभ आहे. आत्मपृत्थक्करणाची सवय असणे चांगले. आपल्या वरवरच्या मानसिक जीवनाच्या खाली मनाचा जो अपरंपार भाग आहे, त्याची नीट कल्पना येण्यासाठी आत्मपरीक्षण फार उपयोगी पडते. दुष्ट वासना–विकार, नाना लोभ, स्वार्थ, तृष्णा, यांची खोल गेलेली पाळेमुळे खणून काढण्यास आत्मपरिक्षणाची आवश्यकता असते. गुंतागुंतीच्या या मानसिक व शारीरिक यंत्रांत मेळ राहावा, समतोलपणा राहावा म्हणून आत्मपृथक्करण हे एक मोठे प्रभावी साधन आहे. मनुष्य दुसऱ्यांचीच वंचना करतो, असे नाही तर स्वतःचीही वंचना करतो.

आपण निरनिराळी मते अंगिकारतो, निरनिराळे विचार स्विकारतो; यांच्या मुळाशी केवळ शुद्ध निस्वार्थ हेतूच असतो असे नाही. जीवनात अपयश आलेले असते; मनोरथ निफळ झालेले असते; एक प्रकारचा संताप व वैताग आलेला असतो; आणि ह्यामुळे आपण मते बदलतो. आपले विचार बदलतात. आपला अहंकार दुखावला गेला, तर आपण सुडबुद्धीने प्रेरित होतो; आपण जुल्मी होतो. आपल्या प्रेमाला प्रतिप्रेम मिळालेले नसते म्हणून किंवा खाली मान घालावंयास लावणारे एखादे शारीरिक व्यंग असले तर आपण सुड घेण्यास उभे राहतो, जगावर संतापतो. मानवप्राण्यांसंबंधी विशेष लक्षात येणारी गोष्ट म्हणजे तो वारंवार स्वतःचीही वंचना करीत असतो. आपणांपैकी बहुतेक काळाच्या हातातील बाहुली असतात. आपण परिस्थितीचे जणू दास (नोकर) असतो. आपले विचार, आपल्या भावना एका रूढ ठरीव साच्याप्रमाणे असतात. आत्मपरिक्षणानेच ही चाकोरी सोडवून आपण बाहेर पडू शकतो. ज्या रूढ सवयींच्या आधारावर आजपर्यंत मन अवलंबून होते, ते आधार काढून घेऊन, ते नष्ट करून मनाला स्वावलंबन शिकविण्यात येते. आपण आत्नसंशोधन करू लागतो. आत्मरूप पाहण्याचे आपण प्रयत्न करू लागतो. आध्यात्मिक विकासाच्या मार्गात असत वासनांचा जितका अडथळा, तितकाच आळस्य व कर्मशून्यता यांचाही होतो. संम्यक अवधानता म्हणजे वृत्ती स्थिर होतील अशा रीतीने शरीराकडे व मनाकडे पाहणे. एक प्रकारची अविचल अशी वृत्ती राहील असे करणे. सदैव दक्षता ठेवणे, जागृत असणे, खिन्न न होणे, आदळआपट न करणे. सारखे या गोष्टीमागे, त्या गोष्टीमागे, असे धावपळ करीत हिंडणे. एक प्रकारचा स्वतःवर ताबा; स्वतःचे स्वरूप समजून घेऊन स्वतःला ताब्यात घेणे. आणि असे केले म्हणजे मग कोणतीही क्रिया केवळ यांत्रिक होत नाही. अनावधानतेने कोणतेही कर्म होत नाही. सारे व्यवहार डोळस होतात, बुद्धीपूर्वक होतात. जणू शाश्वततेच्या प्रकाशात वस्तूंचे स्वरूप पाहून आपण वागतो. आणि संम्यक चिंतन हे चतुर्विध आहे.

अशी एक विचित्र समजूत झालेली आहे की, बुद्धांनी संम्यक जीवन जगण्यासाठी जो उपाय सुचविला तो म्हणजे कर्मशून्यता, वासनांचा त्याग, कमीत कमी खर्च करणे. परंतु असे वास्तविक नाही. बुद्धांचा उपाय म्हणजे कर्मशून्यता नसून उलट प्रयत्नांची पराकाष्ठा आहे. ते तारक असे परमसत्य मिळविण्याचा दृढ निश्चय, तत्प्राप्यर्थ अखंड प्रयत्नांची आवश्यकता, सद्गुणांच्या अभ्यासांत अनेक जन्म दडवने, पदोपदी परमोच्च ध्येय्यापासून खाली घसरणाऱ्या मनास तसे होऊ न देणे, तीच तीव्र उत्कटता व प्रखरता टिकवणे, इत्यादी ज्या गोष्टी बुद्ध सांगतात त्यांचा अर्थ काय? या सर्वांचा अर्थ एवढाच की, मानवी ईच्छाशक्ती दिव्य पराक्रम व परम पुरुषार्थ संपादण्यास समर्थ आहे. ध्यान म्हणजे सावधान असण्याची स्थिती, ध्यान म्हणजे ईच्छाशक्तीचा प्रयत्न, म्हणजे समाधी नव्हे, ध्यान म्हणजे पराकोटीस गेलेला प्रयत्न, पराकाष्ठेची धडपड. ध्यान म्हणजे मनाची अशी एकाग्रता की, जीतं ईच्छाशक्ती व विचार एकरूप होतात. बुद्धांच्या शिकवणीप्रमाणे जो–तो स्वतःचा तारक आहे, स्वतःचा उद्धारक आहे. ज्याने–त्याने स्वतःचा मोक्ष मिळवून घ्यावा.

शेवटच्या क्षणी मनुष्य एकटा असतो. फक्त त्याची ईच्छाशक्ती त्याच्याजवळ असते. अशा वेळेस जगातील संपूर्ण ईच्छाशक्ती त्याला पाहिजे असते. जो प्रचंड व उत्कट प्रयत्न त्याला त्या वेळेस करायचा असतो, त्या वेळेस अतूट ईच्छाशक्तीची नितांत आवश्यकता असते. अशी एक सर्वसाधारण समजूत आहे की, जो–तो दिव्य आध्यात्मिक अनुभव, तो मिळवायचा नसतो; तर गुरूकृपेने तो प्राप्त होत असतो. परंतु ही समजूत चुकीची आहे. या समजुतीचा अर्थ इतकाच की, कोणतेही महान अनुभव हे एकप्रकारे दिलेलेच असतात. योग हा कर्मशून्य नसतो; परंतु स्विकारनारा असतो. त्याचे जीवन म्हणजे पराकाष्ठेचा संयम. त्याचे जीवन बांधीव असते. ते व्रती (उपवासाचे) जीवन असते.

या अष्टाविध (अष्टांगिक) मार्गातील शेवटची पायरी म्हणजे संम्यक चिंतनाची. संम्यक चिंतन हेच अंतिम साध्य, प्राप्तव्य. अष्टविध (अष्टांगिक) मार्गाचा मुकुटमणी म्हणजे हे चिंतन. ज्या वेळेस मन व इंद्रिये वारेमाप भटकत नसतात, चंचल विचार स्थिर झालेले असतात, त्या वेळेस आत्म्याची (मनाची) परमोच्च व परम विशुद्ध अशी स्थिती प्राप्त होते. त्या वेळेस आत्मा (मन) स्वतःचा निरुपाधिक असा अमर्याद आनंद उपभोगतो. परमोच्च जीवन ते हे. या वेळेस अज्ञान अस्तास जाते; तृष्णा शांत होते. त्यांची जागा अंतर्ज्ञान व पावित्र्यही घेतात. मनाने मनासाठी निर्मिलेला तो परमानंद असतो. ती एक प्रकारची शांत अशी निर्विकार समाधी असते. आत्म्याचे (मनाचे) निरामय व सत्य स्वरूप ते हे. उच्चतर जीवनाची अशा वेळेस पूर्वरुची कळते. थोडीशी गोड कल्पना येते. त्या परमोच्च जीवनाशी तुलना केली असता आपले हे दैनंदिन जीवन केवळ फिकट, रोगट व रडके वाटते. त्या परमोच्च जीवनात एक प्रकारचा मोकळेपणा अनुभवास येतो. स्वातंत्र्य व ज्ञान यांचा अमर्याद असा प्रत्यक्ष अनुभव तेथे येतो.

बुद्धांनी भिक्षूंसाठी व सामान्य जणांसाठी एक चालचलाऊ जीवनप्रणाली दिली आहे. कुटदंत नावाच्या ब्राम्हणाजवळ बोलतांना बुद्धांनी सर्वांना बंधनकारक असे पाच (५) नैतिक नियम सांगितले. १. हिंसा न करणे; २. जे आपणांस लाभलेले नाही त्याविषयी उदासीन असणे; ३. वासना विकारांचे लाड न पुरविणे; ४. असत्यापासून दूर राहणे; आणि ५. मादक पदार्थांचे सेवन न करणे. बुद्धांनी कर्मापासून दूर राहा असे कधीही सांगितले नाही.

एकदा एका सामान्य जैन मनुष्याने बुद्धांना विचारले, "आपण अकर्मता शिकविता का?" बुद्धांनी उत्तर दिले, "यति गौतम कर्मशुण्यता मानतो असे प्रांजळपणे कोण बरे म्हणू शकेल? वाईट करू नका एवढेच मी सांगतो. काया–वाचा–मना कळून काहीही वाईट करू नका. नाना प्रकारची दुष्ट व पापमय कर्मे असतात त्यांपासून परावृत्त व्हा, ती करू नका, असे मी उद्घोषित असतो.... शरीराने, मनाने, वाणीने सत्कर्म करा असे मी सांगत असतो. नानाविध जी भली–भली सत्कर्मे आहेत ती सदैव करा. हेच तर मी अट्टाहासाने सांगत आहे." बुद्धांच्या नैतिक योजनेत सत्कर्मापेक्षाही प्रेमाला अधिक महत्त्व आहे.

'जे प्रेम हृदयाला मुक्त करते त्या प्रेमाचा सोळावा हिस्सासुद्धा किंम्मत संपूर्ण सत्कर्मे मिळून होणार नाही. कारण हृदयाला मोक्षसुख देणाऱ्या प्रेमात संपूर्ण सत्कर्मे असतातच. प्रेम प्रकाशते, प्रकाश पसरविते, तेज देते.' बुद्ध पुन्हा अन्यत्र म्हणतात, "ज्याप्रमाणे माता स्वतःचा जीव धोक्यात घालूनही आपल्या एकुलत्या एक मुलाला जपते, त्याप्रमाणे प्रत्येकाने संपूर्ण मानवांविषयी मनात निस्सिम प्रेम बाळगावे." संपूर्ण प्राण्यांविषयी, संपूर्ण सजीव सृष्टिविषयी एक प्रकारचा आदर, एक प्रकारचा पुज्यभाव बुद्धांच्या नितीत आहे. जो खरा बुद्धधंम्मिय आहे, तो केवळ गंमत म्हणून प्राण्यांना मारणार नाही, खाण्यासाठी हिंसा करणार नाही. तिर्थक योनीतील जीवही त्याची जणू भावंडे, पशुपक्षीही सखे–सोयरे आहेत. आपण मानवप्राणी या इतर सर्व प्राण्यांवर सत्ता चालविण्यासाठी जन्मलो आहोत असे त्याला वाटत नाही. मन शांत व गंभीर ठेवावे, प्राणीमात्रांविषयी प्रेम

व सहानुभूती बाळगावी, असे बुद्धांनी अनुषासिले आहे. बुद्ध कधीही पापाविषयी बोलत नाहीत. पाप म्हणजे अज्ञान, मुर्खाता असे ते म्हणतात. आणि अज्ञान व मूर्खता ज्ञानाचा प्रकाश आणून, सहानुभूती दाखऊन दूर करता येतात.

४. जेव्हा व्यक्ती अज्ञान जिंकते, पुन्हापुन्हा पश्चात्ताप करायला लावणाऱ्या कर्माची शक्ती नष्ट करते, जेव्हा व्यक्ती निरिच्छ होते, ज्या वेळेस कशाचेही सुख–दुःख वाटत नाही, जेव्हा पूर्ण प्रकाश प्राप्त झालेला असतो, अशा वेळेस ती व्यक्ती जणू निराळ्या अशा जगात जाते. ते नूतन जग साकार व निराकार अशा दोहोंपासून जेव्हा मूक्त असते, तेथे दुःखही नाही, आनंदही नाही. ती स्थिती मानवाला कल्पिता येणे शक्य नाही, ती स्थिती म्हणजे मुक्ती. ती स्थिती म्हणजे जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटका. ती स्थिती म्हणजे निर्वाण. निर्वाणाचे स्पष्टिकरण करण्याचे बुद्ध नाकारीत. निर्वाण म्हणजे काय असा प्रश्न विचारण्यात फारसा अर्थ नाही. त्या निर्वाणदशेची वर्णने एकाप्रकारे अर्थशून्यही असतील. ते निर्वाण वर्णायला वाणी असमर्थ आहे. परंतु असे ते निर्वाण कसे प्राप्त करून घ्यावे? ही गोष्ट बुद्ध सांगतात. जे माझ्या मार्गाने येतील, त्यांना 'याचि जन्मी, याचि डोळा' ती कृतार्थ दशा प्राप्त होईल, ते धन्य दर्शन घडेल, असे बुद्ध सांगत आहेत. बुद्धांनी नानाविध विधींचे अवडंबर मजविले नाही. तपश्चर्या, देहदंडना, देव एक की अनेक, इत्यादी गोष्टींविषयी त्यांनी कधी काही सांगितले नाही. माझी पूजाअर्चा करा असेही कधी त्यांनी म्हंटले नाही.

बुद्ध हे सत्याचे शोधक, सत्याचे उपासक व उपदेशक आहेत. त्यांनी आपली शिकवण नैतिक नियमांवर उभारलेली आहे. त्यांच्या शिकवणीतील मध्यबिंदू, मुख्य प्राणमय वस्तू म्हणजे नैतिक जीवन. समकालीन तत्त्वज्ञानी वादविदुकांजवळ आध्यात्मिक वादविवाद करतांना ते दिसत नाहीत. जग अनंत आहे की सांत आहे? अमर्याद आहेत की समर्याद आहे? आदी आहे की अनादी आहे? हे जग दिक्कालाद्यंवच्छिन्न आहे की नाही? ज्याला सत्य ज्ञान मिळाले त्याचे विशिष्ट असे पृथक अस्तित्त्व, व्यक्तित्व उरते की नाही? मरणोतातर त्याला जीवन आहे की नाही? इत्यादी प्रश्नांची चर्चा बुद्ध करू इच्छित नसतं.

बुद्धांजवळ नाना मीमांसा नाहीत, निरनिराळ्या उपपत्ती नाहीत. अनंत काळापासून माझ्याजवळ असलेले ते स्वयंभू, स्वयंप्रकाशी ज्ञान ते घेऊन या भूतळावर मी आलो आहे, असा दावा बुद्ध कधीही करीत नाहीत. जातकात ज्या गोष्टी आहेत, त्यावरून बुद्धांनी अनेक जन्म घेऊन अति कष्टाने व प्रयत्नाने ज्ञान मिळविले होते असे दिसते. आध्यात्मिक उन्नती कसी करून घ्यावी याची एक योजना ते आपल्या अनुयायांना देतात. एखादी मतप्रणाली म देता ते मार्ग दाखवितात. त्यांचा एखादा संप्रदाय नाही, एखादा नवीन धंम्मपंथ नाही. एखादे तत्त्वज्ञान स्वीकारणे, एखादा संप्रदाय अंगींकारणे म्हणजे सत्याच्याशोधनास रजा देणे असे त्यांना वाटे. सर्व संशोधन झालेच आहे, मी या पंथाचा आहे, असे म्हंटले की मग सारे आटोपले! कधी–कधी सत्य गोष्टीकडेही आपण डोळेझाक करतो; त्याचा स्वीकार करायला तयार नसतो. त्यांच्याविरुद्ध आपल्याजवळ पुरावा असतो म्हणून नव्हे, तर ती विशिष्ट उत्पत्ती आपल्याविरुद्ध असते म्हणून. बुद्धांनी स्वतः ज्ञान ज्ञान मिळविले. त्यांना स्वतः आलेला जो शब्दातीत अनुभव, त्यापासून त्यांच्या शिकवणीचा आरंभ आहे. बुद्धांचे कोणतेही तत्त्वज्ञान असो, त्यांची कोणतीही मतप्रणाली असो, त्या सर्वांचा संबंध तो अनुभव मिळविण्यासाठी आहे. त्यांचे जे काही तत्त्वज्ञान आहे, ते त्या अनुभवाप्रत पोचण्याच्या मार्गासंबंधी आहे. निरनिराळ्या उत्पत्ती, नाना मीमांसा यांविषयी बोलतांना बुद्धांनी एकदा एक मार्मिक उपमा दिली होती.

"अंड्यात असणाऱ्या पिल्लाने बाहेरच्या जगाविषयी केलेल्या कल्पना जितक्या मौल्यवान असू शकतील, तितक्याच मौल्यवान या नानाविध उत्पत्ती व मीमांसा असतात." सत्य समजून घेण्यासाठी सत्याकडे जाणाऱ्या मार्गाने आपण चालत गेले पाहिजे.

बुद्धांची ही जी दृष्टी, तीच जगातील काही थोर अशा विचारवंतांचीही होती. तरुणांना बिघडवितो असा सॉक्रेटिसवर आरोप होता. त्या आरोपाला उत्तर देतांना सॉक्रेटिस म्हणतो की, "माझे विशिष्ट असे तत्त्वज्ञान नाही. अमुक एक ठरीव साच्याचे सत्य माझ्याजवळ नाही. माझ्या एखाद्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानामुळे मेलेटसच्या शिष्यांचे किंवा त्याच्या इतर आप्तेष्टांचे नुकसान झाले आहे, असा पुरावा त्याने मंडळांनीही." ख्रिस्तासही ठरीव साचाची ठोकळेवजा मते मुळीच आवडत नसतं. त्यांनी एखादा नवींन धर्म शिकविला, एखादा नवीन पंथ स्थापला असे नाही. जीवनाचा एक नवीन मार्ग दाखविणे एवढाच त्याचा हेतू, ख्रिस्ताचा क्रॉस एखाद्या संप्रदायाची, आग्रही पंथाची निशाणी नसून एका नवपंथाची निशाणी होती. क्रॉस धारण करणे म्हणजे शिष्यत्त्वाची दशा.

जगातील असाधुतेला साधुत्त्वाने जिंकुन घेण्याची ती एक नवीन साधना होती. क्रॉस स्वीकारणे म्हणजे ही नवीन दृष्टी घेणे, हा नवीन पंथ अनुसरणे. क्रॉस हाती घेणे म्हणजे स्वतःला चिकटून असणारी अहंता दूर करणे; मोठेपणाच्या व वैभवाच्या ज्या ऐहिक कोत्या कल्पना त्या दूर फेकणे. सेंट पॉल आपणास आत्म्याला आवडणारी फळे देतो. प्रेम, आनंद, शांती, अनंत कष्ट, सौम्यता, स्निग्धता, चांगुलपणा, श्रद्धा, नम्रता, संयम इत्यादी गोष्टी तो देतो. हा आत्महंसाचा मौक्तिक चारा आहे. या आत्म्याच्या (मनाच्या) गोष्टीची तद्विरुद्ध अशा शारीरिक गोष्टींशी तो तुलना करतो. द्वेष, मत्सर, असूया, आसक्ती, आकारपुजा, क्रोध, भांडणे, स्पर्धा, वितुष्टे, मारामाऱ्या, ही अनात्म्याला (अमनाला), देहाला आवडणारी फळे. सेंट थॉमस अँक्विनास यांनी आयुष्याच्या अखेरच्या वर्षी अखंड समाधिसुख अनुभविले. त्यांचा कार्यवाह रेजिनॉल्ड यांनी, "तुम्ही आणखी काही लिहा." असे त्यांना परोपरीने सांगितले. परंतु त्यांनी नाकारले. 'सौंदर्याचा साक्षात्कार' या कवितेत कवी रॉबर्ट ब्रिजेस यांनी सेंट थॉमसच्या या समाधीचे पुढीलप्रमाणे वर्णन केले आहे. :

"नेपल्स येथे एकदम भावमत्त होऊन तो पडला. जणू त्याची समाधी लागली. त्या प्रार्थनेच्या वेळेस मानवजातीच्या सर्व पापांपासून तो जणू मुक्त झाला झाला असे मनात येऊन मला किती आनंद होत आहे! कारण त्यानंतर ॲरिस्टॉटल किंवा ख्रिस्त यांच्याविषयी तो काही बोलत नसे, लिहीत नसे. त्या भावांमत्त स्थितीच्या वेळेस त्याला समोर का ख्रिस्त दिसत होता? ॲरिस्टॉटल का दिसत होता? कोणीही दिसले असो; एक गोष्ट खरी की, पुनश्च एकही शब्द त्याने लिहिला नाही. त्याने दौत–टाक दूर सारली. त्या दिवशी तो श्रावणातीत झाला होता. अपुरे राहिलेले लिखाण त्याने पुरे करावे म्हणून रेनॉल्ड्सने आपली सारी मैत्री पणास लावली असती, खूप आग्रह त्याने केला असता. परंतु आपले बोलणे त्या भावोंन्मत्ताला कळत कुठे होते? तो ऐहिकाच्या अतीत गेला होता. निराळ्या जगात होता. एकदम एक श्वास घेऊन तो रेनॉल्डसला म्हणाला, 'हे बघ तुला मी एक गुप्त गोष्ट सांगतो. मी जिवंत असेपर्यंत ती तू कोणासही सांगू नकोस. माझे लिहिणे आता संपले. अशा काही दिव्य गोष्टीचा मला साक्षात्कार झाला आहे की, आजपर्यंत जे काही मी लिहिले वा शिकविले ते मला सारे क्षुद्र वाटत आहे. आणि माझ्या ईश्र्वरावर (अंतरमनावर) माझी श्रद्धा आहे. ज्याप्रमाणे माझी मते संपली. सांगणे–शिकविणे संपले, त्याचप्रमाणे हे जीवनही एकदाचे संपो...'"

बुद्धांचे जीवन व त्यांची शिकवण यासंबंधी प्राचीनतम अशा परंपरेतून मिळणारा संशयातीत पुरावा आपण पाहिला. त्या वेळच्या धार्मिक जगात बुद्धांचा स्वभाव व त्यांची शिकवण नीट जुळती होती. त्यांची ती मूर्तिमंत साधेपणाची वृत्ती, त्यांचे सेवामय प्रेम, सर्वांच्या सेवेस धावण्याचा स्वभाव, हाच त्यांनी दाखवलेला सुखाचा मार्ग. दुःखातून मुक्त होण्याचा त्यांनी जे हा साधा, प्रेममय नि सेवामय असा मार्ग दाखविला, त्यामुळेच त्यांना जगाचे उद्धारक असे म्हणण्यात येऊ लागले. त्यांचे समकाळीन लोक 'जगाते तारक' अशा रितीने त्यांना संबोधू लागले. अंतिम प्रश्नाचे निश्चित उत्तर देण्याचे ते नाकारीत. कारण या अंतिम प्रश्नाच्या उत्तरांची नीट व्याख्या करणे अशक्य होते. परंतु बुद्धांच्या या

करण्यामुळे पुढे मतमतांतरे फार माजली. ज्यांची वृत्ती अति उत्कट नाही, अशांसाठी जरा कमी तात्त्विक व कमी कडक असे नवीन प्रकार पुढे बुद्धधंम्मात रूढ झाले. कारण अशांचीही धांम्मिक तहान भागविणे प्राप्त होते.

|| तीन ||

बुद्धांची शिकवण म्हणून त्यांचे अनुयायी काय समजत, बुद्धांनी खरोखर काय शिकविले, हे समजून घेण्यासाठी आपणास ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकातील भारतात (जंबुद्विप) कल्पनेने गेले पाहिजे. थोर–थोर विचारस्त्रष्टेही इतर सामान्य जनांनप्रमाणे स्थळकाळनिबद्ध असतात. सभोवतीच्या आचारविचारांतूनच त्यांच्या कल्पनाही रंगरूप घेत असतात. त्यांच्या वर्तनाची तऱ्हा आसमंतातल्या परिस्थितीतूनच जन्मलेली असते. अलौकिक बुद्धीचे महात्मे आपापल्या काळातील विचारांत नवीन मौलिक भर घालतात यात शंका नाही. परंतु स्वतःच्या काळाच्या अतीत त्यांनाही जाणे शक्य नसते व ते जातही नाहीत. समकालीन लोकांच्या प्रश्नांना ते उत्तरे देतात. ती उत्तरेही, परंपरागत वचने व उत्तरे जी असतात, त्यांना फारशी सोडून नसतात. कधी–कधी असे वाटते की, त्यांनी दिलेली उत्तरे नवीन होती. परंतु असे करतांना, त्या सत्याकडे आपण ओढले जात आहोत असे त्यांना वाटे, त्या गहन गंभीर सत्यांना प्रकट करीत असतांना परंपरेने आलेलीच सार्वत्रिक पाली भाषा ते वापरतात. त्या संज्ञा व कल्पना ते वापरतात. स्वतःच्या काळाच्या पलीकडे जाण्याची इच्छा असूनही ते स्वतःच्या काळाचेच प्रतिनिधी राहतात.

विचार हा कधीही असंबद्ध उड्या मारीत जातं नाहीत. जुन्या विचारांतचं नवीन अर्थ दाखऊन बुद्धी नवीन कल्पणांकडे जात असते. परंपरा न तोडता बुद्धी पुढे जात असते. ज्यांना ऐतिहासिक दृष्टी नाही अशा टीकाकारांच्या टिकेपासून बुद्धांनाही त्रास सहन करावा लागला आहे. ऐतिहासिक दृष्टी नसल्यामुळे बुद्धांची सृतीही केली गेली, निंदाही केली गेली.

१९ व्यां शतकात विज्ञान व नावज्ञान यांच्या वाढीमुळे युरोपभर संशयवादाची प्रचंड लात उसळली. आणि या वेळेसच पाश्चिमात्यांना बुद्धधंम्म वाढत्या प्रमाणात ज्ञात होऊ लागला. युरोपात यावेळेस प्रत्यक्षवाद, अज्ञेयवाद, नास्तिकवाद, नैतिक पायावर उभारलेला मानवतावाद, इत्यादी वादांना वाढता पाठिंबा मिळत होता. संशयवादी व अश्रद्धावादी वांमयात बुद्धांचे नाव आदराने उच्चारलेले अनेकदा दिसून येते. नैतिक पायावर मानवतावादाची उभारणी करणारेही म्हणू लागले की, आमच्या विचारसरणीचा पहिले मोठे पुरस्कर्ते बुद्ध होय. मानवाचे सुख, मानवाची प्रतिष्ठा, सर्व मानवांचे मानसिक ऐक्य, यांचे पहिले पुरस्कर्ते बुद्ध असे हे सांगतात. मनुष्याला सत्यज्ञान होणे शक्य नाही असे म्हणणारे, आणि दृष्य जगापलिकडे जाणण्यासारखी अशी सत्यता नाहीच मुळी असे म्हणणारे, दोघेही आपापल्या मंडनार्थ बुद्धांची साक्ष काढतात. बुद्धिप्रधान अज्ञेयवादी, जे अस्पष्ट अशा इंद्रियातीत ज्ञानाचा जणू खेळ करू बघतात, तेही बुद्धांचेच उदाहरण पुढे मांडीत असतात, सामाजिक आदर्शवादी, नैतिक गूढवादी, बुद्धिप्रधाण भविष्यवादी, हे संपूर्ण बुद्धांच्या शिकवणिकडे आकृष्ट होतात व त्यांच्या शिकवणीचा स्वतःच्या समर्थनासाठी उपयोग करतात.

बुद्धांच्या शिकवणीचे आजकाल फार महत्त्व आहे, यात शंका नाही. परंतु बुद्ध ज्या काळात वावरले, त्या काळातील परिस्थिती जर आपण नीटपणे समजून घेतली नाही, तर त्यांची शिकवण समजण्याची आशा नाही. आणि ह्यासाठी आपणांजवळ ऐतिहासिक कल्पनाशक्ती हवी. आणि ती असणे सोपी गोष्ट नाही. बुद्धांनी स्वतःच्या आयुष्यात साध्या शब्दांनी उपदेश केला. ते सोप्या गोष्टी सांगत, साधे विचार सांगत. परंतु नंतरच्या काळात अनेक वादविवाद त्यांच्या साध्या शिकवणीत घुसले. सहाजिकच मग बुद्धांच्या उद्गारांकडे पाहतानाही नंतर जी अनेक तत्त्वे व मते त्यांत घुसली व जी आपल्याही डोक्यात असतात, त्यांचेही प्रतिबिंब त्यात पाहण्याची वृत्ती होते. जो–जो थोर विचार असतो, मग तो धांम्मिक असो वा तात्त्विक असो, त्यात अनेक अर्थ प्रसवण्याची शक्ती असते. ते अर्थ त्या–त्या विचारस्त्राष्ट्यांच्या मनात असतात की नाही, देव (सृष्टी) जाणे.

नंतरची अर्थविवरणे दूर करून बुद्धांकडे ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकातील एक महान विचारस्रष्टा या नात्याने पाहणे, त्या काळात सर्वत्र उपदेश देत संचार करणारी बुद्धांची जी सजीव मूर्ती डोळ्यांसमोर आणणे ही गोष्ट कठीण आहे, जरा नाजूक अशी आहे. हे पुनर्रचनेचे कार्य कधीही पूर्ण होणार नाही हे स्पष्ट आहे. परंतु आपण प्रयत्न करू तर ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकाच्या एक सर्वसाधारण असे चित्र डोळ्यांसमोर उभे करू शकू. त्या चित्राचीच बाह्य रूपरेषाच अधिक यथार्थ असणे शक्य आहे. कल्पनेने ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकात आपण जाऊ या. काय बरे आपणांस दिसते? त्या काळी भारतात (जंबुद्विपात) विचारांचे शेकडो प्रवाह होते. नाना आचार, नाना रूढी, नाना श्रद्धा, नाना विश्वास; पशूपक्षांची पूजा, जादूटोणा, मंत्रतंत्र, असे अनेक प्रकार होते. परंतु या सर्वांचा मिळून एक महान प्रवाह होऊन तो अद्वैतवादाकडे जात होता. सत्य शोधून त्या सत्याशी नीट संबंध जोडणे हा जो मानवी प्रयत्न तो नेहमी बहुधा द्वैतातच, अनेकतेतच परिणत होतो.

भारतातही (जंबुद्विपातही) असे द्वैतवादी विचार त्या काळात होते. परंतु काही महत्त्वांच्या गोष्टींत या सर्व भिन्न दर्शणांची एकवाक्यता होती. प्राणी जन्मला तेव्हाच त्याचे जीवन सुरू झाले, किंवा तो मेला म्हणजे त्याचे जीवन संपले असे नाही. अनंत जन्माच्या साखळीतून हा जन्म एक दुवा आहे; प्रत्येक नवीन जन्म पूर्वीच्या जन्मावरून निश्चित होत असतो; पूर्वीच्या जन्मातील कृत्यांचा ठसा व परिणाम आजच्या जन्मावर होत असतो. पशु, मानव, देव (समंजस व्यक्ती) हे संपूर्ण आकार त्या साखळीतील दुवे आहेत. सत्कर्मांनी आपण स्वतःला उन्नत करीत असतो, आपण स्वर्ग मिळवतो; दुष्कृत्यांनी आपण अधपतित होत असतो. ज्या अर्थी सर्व प्राण्यांना मरण आहे; त्या अर्थी खरे सुख स्वर्गात वा पृथ्वीवर शोधण्यात अर्थ नाही. जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटणे हे धंम्ममय पुरुषांचे ध्येय असते; यालाच मोक्ष म्हणतात, ब्रम्हैक्य म्हणतात, निर्वाण म्हणतात.

जन्ममरणातून मुक्त होण्याचे नानाविध प्रकार व मार्ग त्या काळी कल्पिलेले दिसतात. त्यातील (४) चार स्पष्टपणे उमटून पडतात.

१. वैदिक सुत्के उद्घोषितात की, ईश्वर कृपा प्राप्त करून घेण्याची सर्वोत्तम साधने म्हणजे प्रार्थना व पूजा. २. प्रथम–प्रथम देवतांना साधा हविर्भाग देण्यात येत असे. त्यातून पुढे यज्ञमागांची विशाल प्रक्रिया जन्माला आली. हे यज्ञमाग लोकप्रिय झाले. उपनिषत्पूर्वकाळी हे यज्ञमाग फार गुंतागुंतीचे झाले होते. उपनिषदांनी सांगितले की, हे यज्ञमाग अपुरे आहेत. एवढ्याने भागणार नाही. तरीपण उपनिषदांनी यज्ञमागांचा पूर्णपणे धिक्कार केला नाही. ऐहिक सुखप्राप्तीचा तो एक उपाय आहे, अमृतत्त्वही त्याने मिळेल. आणि या दृष्टीने यज्ञयाग उपयुक्त, असे उपनिषदे सांगतात. ३. काही पंथांमध्ये संन्यासधर्म प्रिय होता. संयम, पावित्र्य, ध्यानधारणा, एकाग्रता, मनोनिग्रह, इत्यादी साधनांनी मनुष्य विचारशक्ती व इच्छाशक्ती वाढवू शकतो. संन्यासमार्गाचे पुरस्कर्ते पुढे फसुन दुसऱ्याच फंदात पडले. इच्छा दडपून, स्वेच्छेने देहदंड सोसून मनुष्य रुद्धीसिद्धी मिळविंतो, अतिमानुषी अशी अलौकिक शक्ती मिळवितो; असे समजण्यात येऊ लागले. यज्ञापेक्षा तप श्रेष्ठ आहे, ब्रम्हज्ञान मिळविण्याचे ते महान साधन आहे; असे सानगण्यात येऊ लागले. ४. उपनिषदे विद्येवर भर देतात, अंतर्ज्ञानावर भर देतात, जे सत्य आहे त्याच्या साक्षात्कारावर भर देतात. वासनाविजय करावा, सांसारिक बंधने व स्वार्थ यांच्यापासून

दूर असावे, अनासक्त राहावे; ज्ञानाला या सर्व गोष्टींची जोड हवी. विद्या म्हणजे एकाग्रता, एक प्रकारची तन्मयता, अखंड समाधी, हे गाढ चिंतन असते; परमात्म्याशी (दुसऱ्या मनाशी) स्वतःच्या ऐक्याचा तो साक्षात्कार असतो. त्या अनुभूतीने सर्व ऐहिक आसक्ती गळून जाते; सर्व बंध तुटून जातात. असे हे चतुर्विध मागे होते.

बुद्ध आत्यंतिक्तता टाळतात. त्यांचा 'मध्यम मार्ग' आहे. देहाची पूजा व देहदंडणा यांच्यामधील मधला मार्ग त्यांचा आहे. बुद्धांचा दृष्टिकोन चौथ्या प्रकाराशी जुळता आहे. त्यांची शिकवण उपनिषदांतूनच निघालेली आहे. उपनिषदांचे असे मत आहे की, जे जग आपण जाणतो, ते जग–मग ते बाह्य असो वां आंतरिक असो, फारसे महत्त्वाचे नाही. या जगाला सत्यता नाही. खरी पारमार्थिक सत्यता द्रष्ट्या आत्म्याला (मनाला) आहे. सर्व आत्म्यांचा (मनांचा) तो आत्मा (मन) आहे. ब्रम्ह (हे जग) व हा आत्मा (मन) एकच आहेत. या परमोच्च सत्याचे ज्ञान, जिवात्म्याचे (जिवंत मनाचे) परमात्म्याशी (दुसऱ्या मनाशी) हे ऐक्य व त्याचा साक्षात्कार म्हणजे मोक्ष. ही एक जीवनदशा आहे. कोठे जायचे–यायचे नाही. विश्रांती घेण्याचे हे एखादे स्थान नाही. जीवनाचा हा एक विशेष गुण आहे. आध्यात्मिक शिकवणीने, व्रतनियमांनी (निष्ठेने जीवन), आध्यात्मिक प्रकाशाने हा गुण, ही मुक्तदशा अंगी येते. हे ध्येय्य लाभेपर्यंत मनुष्य कर्माने बद्ध आहे. तोपर्यंत 'पुनरपि जननं, पुनरपि मरणं' आहे.

महात्मा गौतम बुद्ध : || तीन || ४

जीवात्म्याचे (जिवंत मनाचे) परमात्म्याशी (दुसऱ्या मनाशी) ऐक्य हा जो महासिद्धांत, त्याच्या छायेखाली अनेक मतमतांतरे जन्माला आली. त्या–त्या भक्तांचे दैवत परमात्म्याशी (दुसऱ्या मनाशी) एकरूप केले जाई. अद्वैताची ती परिभाषा सर्वत्र वापरली जाई.

हे दृश्य नामरुपात्मक जगत सत्य नाही, हा सिद्धांत बुद्ध स्वीकारतात. तसेच हा दृष्य जीवही शाश्वत नाही. जीव व जगत या दोहोंतही एका अभंग कायद्याने सारखा बदल होत असतो. म्हणून प्रत्येक व्यक्तीचे हे कर्तव्य आहे की, या सतत बदलणाऱ्या कालबद्ध जीवनातून मुक्त होणे; या जीवनाच्या पलीकडे जाऊन निर्वाण प्राप्त करून घेणे. बुद्धिप्रामाण्य न मानणाऱ्या अनेक आग्रही धर्ममतांना बुद्ध किंमत देत नसतं. परंतु या विश्वात खरोखर काही भावरूप, सद्रूप असे आहे की नाही; व्यक्तीत वां त्या निर्वाण–दशेत काही सत असे की नाही, ते सांगण्याचे बुद्ध टाळीत. या जगातील जीवन किती अपूर्ण; येथे किती भेद, बंधने, दुःखे आणि त्या मोक्षदशेत किती निस्सिम आनंद; असे उपनिषदे सदैव सांगत असतात. बुद्धांच्या व उपनिषदांच्या शिकवणीत फरक असलाच तर तो संसाराविषयीच्या, जगाविषयीच्या दृष्टीकोणांत, नसून, मोक्षदशेसंबंधीच्या, निर्वानासंबंधीच्या कल्पनेत आहे.

बुद्धांच्या मौनाचा अर्थ काय, या प्रश्नाकडे वळण्यापूर्वी या मौनापाठीमागे असणाऱ्या बुद्धांच्या हेतुकडे जरा वळू या. बुद्धांच्या शिकवणीचे सार नैतिक श्रेष्ठतेत आहे. जीवनासंबंधीच्या व विश्वासंबंधीच्या त्यांच्या कल्पना, त्यांच्या अत्यंत व्यावहारिक अशा कर्ममय दृष्टीकोणातून निघालेल्या आहेत. प्रत्येक वस्तूचे अस्तित्त्व कोणत्यातरी कारणावर अवलंबून असते. ते कारण दूर करू तर कार्यही दूर होईल. याज्ञिकांनी, धर्मोपाध्यायांनी बुद्धांच्या काळात यज्ञयागात्मक अगडबंब विधींचे उपाय सुचविले होते. परंतु त्यांनी रोग बरा होणार नव्हता. दुःखाचे मुळ उपटून टाकायचे असेल तर, हृदय शुद्ध करणे हा उपाय आहे. नीतीचा कायदा पाळणे हा उपाय आहे. त्या नीतीचे महत्त्व जी–जी तत्त्वज्ञाने कमी लेखित, ती सर्व तत्त्वज्ञाने बुद्ध झुगारून देत.

उपनिषदांची घोषणा जर सत्य असेल, जर आपण मुळात दैवी असू, तर आपणांस मिळविण्यासारखे काय उरले? डोळ्यांसमोर ध्येय्य ठेऊन तदर्थ धडपड करण्यासारखे काय राहिले? जैन व सांख्य तत्त्वज्ञान अनेक जीव मानतात. हे अंनत जीव प्रकृतीच्या पसाऱ्यांत्त पडलेले आहेत. यातून मुक्त होण्यासाठी त्यांनी योगाचारणाचा मार्ग दाखविला.

महात्मा गौतम बुद्ध : || तीन || ५

उपनिषदांप्रमाणे एक विश्वात्मा माना. किंवा सांख्य दर्शनाप्रमाणे अनेक पुरुषवाद माना. दोघांचेही आत्म्या (मना) संबंधीचे, पुरुषासंबंधीचे अंतिम वर्णन एकच आहे. हा आत्मा (मन), हा पुरुष शाश्वत आहे; अज व्यय आहे. परंतु आपण नीतीला जेव्हा प्राधान्य देतो, तेव्हा काहीतरी सुधारावयाचे आहे असे गृहीत असते. मनुष्य मुळात दैवी नाही. त्याला दैवी व्हावयाचे आहे. सद्विचार, सत्कर्मे, सद्वाणी यांच्या सतत अभ्यासाने, प्रयत्नपूर्वक रीतीने ही दैवी स्थिति उभारावयाची असते. मनुष्य हा एक प्रत्यक्ष, दृष्य असा धडपडणारा प्राणी आहे. जेथे सर्व संशय फिटतात, सारे बंध तुटतात, अशा त्या अंतिंद्रिय शाश्वत ज्ञानावस्थेच्या कथा या धडपडणाऱ्या मानवी प्राण्यांस सांगण्यात काय अर्थ? ही वर्णने ऐकून त्याला कितीसे समाधान लाभणार? या प्रत्यक्ष चालत्या–बोलत्या सांसारिक मनुष्याला निति मिळवायची आहे, त्या अंतिंद्रिय आत्म्याला (अंतरमनाला) नाही मिळवायची. हे संपूर्ण दृष्य जगत अनात्म (निर्जीव) आहे, जगातील वस्तुंत वा व्यक्तींत ते शाश्वत सत्य नाही असे सांगणे म्हणजे केवळ वैचारिक उत्पत्ती नाही; किंवा जगाच्या भंगुरत्त्वा संबंधीचा हा एक भावनापूर्ण उद्गार असेही नाही, तर सर्व नितीचा पाया या म्हणण्यात आहे.

प्रयत्न व निश्चय यांच्या जोरावर आत्मा (मन) उभारावंयाचा आहे, निर्मावयाचा आहे. अनात्म (निर्जीव) पसाऱ्यातून नितीधंम्माच्या पालणाने आत्मा (मन) निर्माण करा. आत्मा (मन) ही अशी वस्तू आहे की, जी उत्क्रांत होत असते, वाढत असते, विकसित होत असते. कष्टपूर्वक प्रयत्नांनी प्राप्त करून घेण्यासारखी ही गोष्ट आहे. आपोआप अनुभवायला मिळणारी ही वास्तू नाही. आपला हा जीवात्मा (जिवंत मन) म्हणजे आपणांस दग्ध करणाऱ्या भावनांचा, ज्यांचा आपण ध्यास घेतो त्या वासना–विकारांचा, आपला पाठलाग न सोडणाऱ्या अनेक इच्छांचां, जे अनेक निर्णय आपण घेतो त्या निर्णयांचा एक गोळा आहे. या संपूर्ण गोष्टींमुळेच आपल्या जीवनात एक प्रकारचा रंग चढला आहे. यामुळेच जीवनाचे हे नाटक चालले आहे. या वासना–विकारांत, या इच्छांत, या भावणांत, शाश्वत असे काही नाही. म्हणून तर आपण आज जसे आहोत त्याहून निराळे होणे शक्य आहे.

व्यक्तीची सत्यता त्याच्या सर्जनात्मक संकल्पशक्तित आहे. भावनांचा कोलाहल जेव्हा आपण शांत करतो, वस्तुजातीचा प्रवाह थांबवितो, शारीरिक वासना व भुका यांना गप्प करतो, त्या वेळेस आपणांस आपल्यामधील आत्मसामर्थ्याचां साक्षात्कार होतो; एक प्रकारच्या आपल्या आत्मशक्तीची प्रचिती येते. आत्मा (मन) पथभ्रष्ट झाला, तर स्वार्थी बनून दुसऱ्यांचे नुकसान करायला प्रवृत्त होतो. जगातील दुःखाचे मूळ वासना–विकारांनी भरलेल्या अहंभावात आहे.

महात्मा गौतम बुद्ध : || तीन || ६

अहंकारी असणे म्हणजे ज्याला अजून डोळे फुटले नाहीत अशा प्राथमिक अवस्थेतील अविकसित जीवाप्रमाणे असणे होय. केवळ स्वार्थ पाहणे म्हणजे दुसऱ्या व्यक्तीच्या सत्यतेविषयी आंधळे असणे. आपल्या शारीरिक व मनोमय कोशांतुंन जेव्हा आपण बाहेर पडतो, स्वतःच्या शारीरिक इच्छा–वासनांच्या आसक्तींतून जेव्हा आपण बाहेर पडतो, तेव्हाच आपली खरी वाढ होऊ लागली असे समजावे. वासना–विकारांनी बरबरटलेल्या अशा या दृष्य जगाचा जेथे मागमूसही नसतो, अशा त्या अति उदात्त व महनीय अशा स्थितीत आपल्या जीवनाची मुळे आहेत हे समजणे म्हणजे वाढू लागणे. अहंकारापासून मुक्ती म्हणजे संपूर्ण सजीव सृष्टीविषयी सौम्यवृत्ती होणे; सर्व सचेतन सृष्टिविषयी अति खोल व थोर सहानुभूती दाखविणे. अहंचा त्याग म्हणजे आपले संपूर्ण स्वरूप प्राप्त करून घेणे; या विश्वाच्या सुसंवादी रचनेतील स्वतःचे निश्चित व व्यवस्थित स्थान जाणणे.

'अहं' शाश्वत व अभंग आहे असे बुद्ध मानीत नाहीत. तसेच मनुष्य मला की सारे संपले हेही मत ते स्वीकारीत नाहीत. जर मरणाने सारा खेळ संपला होत असेल, तर मग आत्म संयमन (मनाची एकाग्रता) वगैरे करून या क्षणभंगुर जीवनातील ओझे वाढवावे का, असे पुष्कळांना वाटण्याचा संभव आहे. आपला हा अहंकारी जीवात्मा (जिवंत मन) म्हणजे एक मिश्रण आहे. ते सदैव असते, परंतु बदलत असते.

अति दैवी गोष्टींचा विचार करू लागल्याणे मनुष्याचे लक्ष नैतिक मुल्यांपासून चलित होते. त्याची शकी, त्याची एकाग्रता यांना फाटे फुटतात. सभोवतालची प्रत्यक्ष परिस्थिती पाहून त्या नैतिक मूल्यांचा अधिकाधिक अनुभव घेणे ही गोष्ट बाजूस राहते. मनुष्याला ज्या शक्ती मिळालेल्या आहेत, त्यांचा उपयोग जीवनातील सत्यम–शिवम–सुंदरम वाढविण्याकडे मनुष्य करीत नाही, असे बुद्धांना आढळून आले. आणि याचे कारण काय? तर मनुष्य दुसरी कोणतीतरी दैवी शक्ती, बाहेरची शक्ती सर्व काही करेल, असे मानीत असतो. जे काम वास्तविक मनुष्याने करायचे असते, ते बाहेरची शक्ती करील असे जोपर्यंत तो मानतो, तोपर्यंत तो स्वतः आपल्या शक्तीचा उपयोग करून जीवन अधिक सुंदर व मंगल करावे म्हणून झटत नाही. बुद्धांना ही गोष्ट दिसून आली.

काहीतरी दैवी चमत्कार होऊन एकदम आपला स्वभाव उदात्त व उंन्नत होईल, असे मनुष्यांस वाटत असते. परंतु बाह्य शक्तिंवर विसंबणे, म्हणजे मानवी प्रयत्न सोडणे. बहुजन समाजाच्या दैवतांना बुद्ध नाकारीत नसतं. परंतु हे देव नसून देवदूत आहेत असे ते म्हणत. या देवांना, या देवदुतांनाही स्वतःला सुधारण्याची गरज असते; हे देव, देवदुतही दृष्य नाशिवंत वस्तुंपैकीच, असे बुद्ध समजत. बुद्धांच्या शिकवणीवरून व प्रत्यक्ष त्यांच्या जीवनावरून ते प्रयत्नशील, कर्मप्रवण अशा जीवनाचे पुरस्कर्ते दिसतात. संपूर्ण विश्वाचे कायद्याने नियमन होत असते.

महात्मा गौतम बुद्ध : || तीन || ७

माणसां–माणसांच्या जीवनात जे आश्चर्यकारक अप्रमाण दिसते, त्याला दैवी शक्ती जबाबदार नाहीत असे बुद्ध म्हणत. ईश्वर म्हणजे मूर्तपुरुष अशी कल्पना बुद्ध स्वीकारीत नाहीत. आपल्या भांडणात ईश्वर भाग घेत असतो, विश्वाच्या व्यवहारात ढवळाढवळ करणारा हा कोणी सुल्तान (राजा) आहे, अशा प्रकारच्या ईश्वरविषयक कल्पना बुद्धांच्या नव्हत्या. ईश्र्वरावर जोर देणे म्हणजे मानवाचे स्वातंत्र्य हिरावून घेणे होय, असे त्यांना वाटे. बुद्धांना महत्त्वाची गोष्ट वाटत होती ती ही की, ईश्वर अतिमानवी प्रांतात कशा रीतीने आविर्भुत होत असतो हे महत्त्वाचे नसून व्यक्तीत, या प्रत्यक्ष दृष्य जगात, तो विश्वात्मा (जग्निर्माता) कशा रीतीने प्रकट होत आहे ही गोष्ट त्यांना महत्त्वाची वाटत होती. या विश्वाचे नियमन धर्म करतो, नैतिक कायदा करतो. हे जग देवांनी, देवदुतांनी नाही बनविले; तर मानवाच्या स्वेच्छेने ते निर्माण झाले आहे, बनले आहे. मानवी इतिहास म्हणजे मानवी जीवनाचा सामग्र्याने झालेला परिणाम; मानवी इतिहास म्हणजे मानवांनी घेतलेले निर्णय, मानवांचे अनुभव. ज्या परिस्थितीत आपण जन्मलो, ती परिस्थिती भूतकाळातील अनेक स्त्री–पुरुषांच्या कृत्यांतून निर्माण झालेली असते आणि आपणही सर्वजण आपापल्या शक्तीप्रमाणे आपल्या कर्मांनी व संकल्पांनी इतिहासातील पुढचा क्षण काय येणार? ठरवीत असतो.

मानवी इच्छाशक्ती कर्तुंमकर्तुमन्यथाककर्तुम अशी सार्वभौम वस्तू नाही ही गोष्ट बुद्ध जाणतात, इतर कोणापेक्षाही अधिक यथार्थाने जाणतात. मनुष्य जरी स्वप्रयत्नांनी, स्वतःच्या इच्छाशक्तीने सभोवतीचे जग बदलतो, त्याला आकार देतो, तरी हे जगही पदोपदी आपणांस अडथळे करीत असते यात शंका नाही. आपणांस सभोवतीच्या सजीव–निर्जीव सृष्टिशी सारखी टक्कर द्यावी लागत असते, ही गोष्ट बुद्ध जाणून आहेत. मनुष्य व परिस्थिती यांची अन्योन्य क्रिया–प्रतिक्रिया सारखी सुरू असते व यातूनच इतिहासाचे महावस्त्र विणले जात असते. मानवी प्रयत्नाला म्हणूनच महत्त्व आहे, किंमत आहे. मानवी प्रयत्न उपेक्षणिय नाही.

महात्मा गौतम बुद्ध : || तीन || ८

धर्माच्या आजच्या स्थितीपेक्षा धंम्माची (परिपूर्ण जीवन जगण्याची कला) जी आदर्श स्थिती, ते धंम्माचे धेय्य आहे. सर्व धेय्यात्मक हेतुंचे परमैक्य म्हणजे धंम्म. सर्व धेय्यांची बेरीज म्हणजे धंम्म. हे ऐक्य आपणांस कर्मप्रवृत्त करीत असते. आपणांत इच्छा निर्मित असते. धंम्माची आपणांवर सत्ता असते, कारण धंम्मात अशी एक स्वयंभू शक्ती आहे. आपणांहून भिन्न, आपणांहून पृथक अशा व्यक्तींच्या जीवनात साक्षाकृत असा धंम्म दिसतो म्हणून नव्हे. धंम्माला सत्यता आहे, कारण आपल्या कर्मावर त्याची सत्ता आहे. धंम्म ही निःसंशय कर्मप्रेरक शक्ती आहे. आणि यासाठी धंम्माला महत्त्व व सत्यता आहे.

धंम्माला अस्तित्त्वच नाही असे बुद्ध कधीच म्हणत नाहीत. धंम्माला स्वतंत्र अस्तित्त्वही असेल; परंतु सृष्टीच्या पलीकडे असणाऱ्या एखाद्या पुरुषोत्तमाशी धंम्म जोडणे त्यांना पसंत नाही. धंम्म किंवा नीतीचे धेय्य निसर्गाच्या पलीकडे आहे. ह्या गोष्टी मनुष्याच्या स्वभावाच्या बाहेरच्या आहेत असे मानणे, म्हणजे नैसर्गिक साधने निसत्त्व व भ्रष्ट आहेत असे मानणे होय. धंम्म ही अशी बाह्य वस्तू मानणे, म्हणजे मनुष्य स्वभावतःच दुष्ट व पापी आहे व त्याचा उद्धार म्हणजे ईश्वरी कृपा होय, असे मानण्यासारखे आहे. मानवी स्वभावातील सुधारणा मानवी प्रयत्नांनी घडून आली आहे. मानवी प्रयत्नांचा हा नैसर्गिक परिणाम आहे, असे मग म्हणता येणार नाही. अतिमानवी शक्तीमुळे हे एकदम फरक झाले, एकदम क्रांती झाली, असे मग मानावे लागेल.

धंम्माकडे मनुष्याचा ओढा असतो याचा अर्थ बुद्ध असा करतात की, धंम्म मानवी कर्मातून प्रकट होत असतो. न्यायी असावे, दयाळू असावे असे आपणांस वाटते व आपण तसे वागू लागतो. या नैसर्गिक सत्कर्मांची ओढ प्रत्यक्ष कर्माद्वारे जसजशी अधिकाधिक प्रकट होत जाईल, तसतसे जग अधिक सुंदर व मंगल होईल. जगातील अव्यवस्था, निर्दयता, जुलूम कमी होतील. धंम्म हे जीवनातील प्राणमय तत्त्व आहे. कर्ममय धंम्म जगाला उभारित असतो.

बुद्धांच्या धंम्मात, त्यांच्या शिकवणीत, वैयक्तिक निष्ठेला वाव नाही, प्रेमाची खोल, गंभिर पराकाष्ठा नाही; प्रेमाचे वेड नाही; सांसारिक प्रेमाप्रमाणे दिसणारे जिवाशिवाचे हितगूज नाही; आत्म्या–आत्म्यातील (मना–मनातील) जिव्हाळ्याचे संवाद नाहीत; तर मग बुद्धांचा धंम्म म्हणजे काय? या दृष्य पसाऱ्यापलिकडे व्यापून राहिलेली जी सत्यता, तिचे दर्शन म्हणजे धंम्माचा गाभा, धंम्माचे रहस्य; स्वतःहुन मोठे, स्वतःपलीकडे काहीतरी आहे असे आतून वाटणे व त्याच्याशी सत्यरूप असणे हा धंम्माचा प्राण, हे धंम्माचे सत्यस्वरूप बुद्धांमध्ये व बुद्ध धंम्माचा प्राण आहे. त्यांच्यात ही धंम्माची सत्यता आहे.

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || १

|| चार ||

बुद्ध नाना प्रकारच्या मतांच्या वादांना प्रोत्साहन देत नसत. आंतरिक शांतीला, नैतिक प्रयत्नांना, त्यामुळे बाधा येते असे त्यांना वाटे. या अशा वादविवादांनी शेवटी आपण अति गहण व गूढ अशा गोष्टींजवळ जाऊन पोहोचतो. त्या गहनगुढांचे उत्तर मिळण्याचा हट्ट आपल्या बुद्धीने धरता कामा नये. जीवनाला जी किंमत आहे, जो अर्थ आहे, त्याला

कारण जीवनापाठीमागे असणारी ही गूढता आहे. जी अनंतता बुद्धीच्या कक्षेत येऊ शकत नाही, अशी अंनतता व अपरता जीवनाच्या पलीकडे आहे. म्हणून तर जीवनाला अर्थ आहे, मोल आहे. हे दृश्य जमत म्हणजेच जर सारे असेल, हे जगत व मानव जर स्वयंपूर्ण असतील, यांच्या पलीकडे अधिक खोल, उच्चतर, गहन–गंभीर असे जर काहीच नसेल, तर या संसारातील दुःख–क्लेश, नाना प्रकारचे पापताप, केवळ असह्य होतील. आपली बुद्धी अशा प्रकारच्या अतींद्रिय, अति–ऐतिहासिक, दिक्काळातीत सत्यतेची मागणी करते, म्हणून आपण अशी सत्यता मानतो असे नाही. तर जे इंद्रियगम्य आहे, जे दृश्य नामरुपात्मक आहे, ते एका गूढतेने व्यापिलेले आहे व तेथे विचाराची गती कुंठित होते, म्हणून ती सत्यता आपण मानतो.

या विश्वापाठीमागे काहीतरी आहे असे मानणाऱ्या सर्व धांम्मिक पद्धती त्या दिव्य शक्तींची भव्य वर्णने करतात; त्या दिव्य तत्त्वांचा आपणांसी असणारा जो संबंध, त्याचे उत्कट वर्णन करतात. परंतु या सर्व धंम्मपद्धती जीवनाच्या अंतिम प्रश्नांना हात लावीत नाहीत. या सर्व पद्धती एक प्रकारे बाहेर वावरणाऱ्या आहेत. यांच्यापेक्षा या विश्वाच्या पाठीमागे काहीतरी गूढ आहे; परंतु ते काय आहे ते सांगता येत नाही असे सांगणारी, त्याविषयी मौन धरणारी धर्मपद्धती एका अर्थी त्या खोल प्रश्नांच्या अधिक जवळ आपणांस नेते. गुढतेमुळे बौद्धिक विचाराला मर्यादा पडते, तार्किक व्याख्यांना मर्यादा पडते. 'त्यांच्यासमोर वाणी मागे मुरडते; मनालाही ते न सापडल्यामुळे मागे फिरावे लागते.'

बुद्धांचे मौन दर्शविते की, ते एक महान गूढवादी होते. तरीही त्यांच्या अनुयायांनी पुढच्या काळात त्यांच्या मौनाचे नाना प्रकारे व्याख्यान केले, त्या मौनातून नाना मते त्यांनी काढली. मनुष्यामध्ये तत्त्वजिज्ञासू वृत्ती आहे. ती कायमची दडपता नाही येत. सिलोन (श्रीलंका) मधील लेखांवर विश्वास ठेवला तर बुद्धांच्या मृत्यूनंतरच्या दुसऱ्याच शतकात बुद्ध धंम्मात निरनिराळे (१८) अठरा संप्रदाय उत्त्पंन्न झाले होते असे मानावे लागेल.

बुद्धांच्या मौनाचे आपण तीन अर्थ करू शकु. १. कार्यकारणात्मक दृश्य अशा पसाऱ्याच्या पलीकडे काही आहे की नाही याचे ज्ञान त्यांना नव्हते. २. हे दृश्य जगत म्हणजेच संपूर्ण सत्यता व त्याच्यापलीकडे काही नाही हे त्यांना माहीत होते. ३. या विश्वात दृष्याच्या पलीकडे काही एक सत्यता आहे अशी त्यांची श्रद्धा होती; परंतु काही नैतिक कारणांमुळे व काही तार्किक कारणांस्तवही अनिर्वचनिय असणाऱ्या अशा त्या वस्तूची व्याख्या देण्याचे ते टाळीत. या तीन शक्यता आपण कल्पू शकतो.

कोणी म्हणतात की, 'बुद्ध अज्ञेयवादी होते. वस्तूंतील सत्यता त्यांना ज्ञात झाली नाही, त्या सत्येतेचे ज्ञान त्यांना झाले नाही असे ते मानीत असावे. ती सत्यता अज्ञेय आहे. बुद्धांचे मौन म्हणजे न दिलेल्या निर्णयाचे आविष्करण होय.' काही असेही म्हणणारे आहेत की, 'बुद्ध हे गूढवादी होते. आणि इतर सर्व गूढवाद्यांप्रमाणे अनिर्वचनीय अशा त्या स्थितीचे, त्या सत्याचे, वर्णन करायला ते धजत नसतं. ती अनिर्वचनिय स्थिती अनुभवायची असते, चर्चावयाची नसते.' अर्वाचीन विवरणकार वरील मतांपैकी आपापल्या वृत्ती प्रमाणे, कलाप्रमाणे, कोणतेतरी एक मत स्वीकारतात.

जे कोणी असे समजतात की, बुद्ध हे संशयवादी किंवा अज्ञेयवादी होते, कारण त्यांना अंतिम सत्यता समजली नाही, समजली तर ते वर्णन करते, अशांना बुद्धांच्या शिकवणीतील मर्म समजले असे म्हणता येणार नाही. बुद्धांनी शतदा सांगितले आहे की, 'मी शिष्यांना दिले त्यापेक्षा कितीतरी मजजवळ आहे.' बुद्धांच्या या उद्गारांचा वरील समजुतीशी विरोध येईल. बुद्धांची वृत्ती पलंगपंडित संशयवाद्यांची नव्हती. पलंगपंडित संशयवादी त्या अंतिम सत्यतेसंबंधी अस्तिपक्षी वां नास्तिपक्षी उत्तर देता यावे म्हणून संशोधन करीत नाहीत, पराकाष्ठेची धडपड करीत नाहीत. बुद्ध असे नव्हते. तसेच त्यांना ती सत्यता खरोखरच नाही असे वाटते तर तसे स्पष्टपणे सांगण्याचे नितीधैर्य त्यांच्याजवळ नव्हते असे मानणेही न्याय्य नाही.

बुद्धधंम्म ग्रंथात आपणांस पुढील वृत्तांत एके ठिकाणी वाचायला सापडतो.

'कौशांबिस शिंशपवनांत बुद्ध राहत होते. शिंशपवृक्षाची काही पाने हातात घेऊन बुद्ध शिष्यांस म्हणाले, "माझ्या हातातील पाने वनात असणाऱ्या पानांपेक्षा कमी की अधिक?"

शिष्य म्हणाले, "महाराज, आपल्या हातातील पाने थोडी आहेत. पलीकडे वनात पुष्कळ आहेत."

बुद्ध म्हणाले, "मी जे ज्ञान मिळविले ते सर्व तुम्हांस सांगितले नाही. जे सांगितले त्यापेक्षा न सांगितलेले कितीतरी अधिक आहे. आणि शिष्यांनो, मी ते तुम्हाला का बरे सांगितले नाही? कारण त्याने तुमचे हित नाही. तुमचे पावित्र्य तुमचे पावित्र्य वाढविण्यास त्यामुळे मदत नाही होणार; ते ज्ञान तुम्हाला ऐहिकापासून दूर वळविल असे नाही; ते ज्ञान सर्व ईच्छा ताब्यात आणा असे नाही सांगणार; जे–जे क्षणिक आहे ते सोडा असे नाही म्हणणार; ते ज्ञान शांतिकडे, प्रकाशाकडे, निर्वाणाकडे नेणारे नाही; म्हणून मी ते सांगितले नाही."

एकदा मांलुंक्यपुत्त तर बुद्ध आपल्या आध्यात्मिक प्रश्नांना उत्तरे देत नाहीत म्हणून रागावला. तो बुद्धांना आव्हान देऊ लागला. त्याचं ते करणे अविनयाचे वाटते. तो बुद्धांना म्हणाला, "माझ्या प्रश्नांची उत्तरे द्याल तर तुमचा शिष्य म्हणून तुमच्या धंम्मात मी राहीन; धंम्ममय असे हे भिक्खूजीवन कंठीन; परंतु जर उत्तरे न द्याल तर धंम्म सोडून मी पुन्हा संसारात रमेन. जर तुम्हाला प्रश्नांची उत्तरे देता येत नसतील, तुम्हाला ज्ञान नसेल, तर स्वच्छ सांगा की, मला या गोष्टी कळत नाहीत, समजत नाहीत."

बुद्ध शांतपणे म्हणाले, "तुझ्या प्रश्नांची उत्तरे मी देऊ पाहत नाही. परंतु एक दृष्टांतरूप गोष्ट सांगतो. विषदिग्ध बाणाने घायाळ झालेला एक मनुष्य आहे असे समज. त्याचे मित्र धावत जाऊन वैद्याला घेऊन येतात. तो वैद्य जखमेतून तो बाण आता उपटणार तो जखमी मनुष्य ओरडतो, 'थांब, हा बाण मला कोणी मारला तो कळेपर्यंत मी तो काढू देणार नाही. हा बाण स्त्रीने मारला की पुरुषाने? ब्राम्हणाने, क्षात्रियाने, वैश्याने की शुद्राने? बाण मारणारा कोणत्या कुळात जन्मला होता? तो उंच होता की, वामनमूर्ती होता? तसेच हा बाणही कोणत्या प्रकारचा आहे, कोणत्या जातीचा, ते सर्व सांगा. मग हा बाण काढा.' तो जखमी मनुष्य जर असे म्हणाला तर काय होईल? या सर्व प्रश्नांची त्याला उत्तरे मिळाण्यापूर्वीच तो मरून जाईल. त्याप्रमाणेच या जगापलिकडे, विश्र्वापलीकडे काय आहे, वगैरे प्रश्नांची उत्तरे मागणारा शिष्य हे दुःख जगात का आहे? कोठून आले? कधी थांबेल? इत्यादी प्रश्नांची सर्व उत्तरे मागणारा शिष्य ती उत्तरे मिळण्यापूर्विच मरून जायचा."

बुद्धांचे उद्दिष्ट अत्यंत व्यावहारिक होते. ते आपल्या श्रोत्यांना नाना तर्कटे व कल्पना रचायला प्रवृत्त करीत नसत. ते आत्मसंयमनास प्रवृत्त करीत. ज्या प्रश्नांची उत्तरे तुम्हाला

पाहिजे आहेत, परंतु बुद्धी ज्यांची उत्तरे शब्दांत देऊ शकत नाही, त्या प्रश्नांचे ज्ञान 'माझ्या मार्गाने या व स्वतःच मिळवा.' असे ते सांगत. बुद्ध म्हणतात, "आपल्या विचारशक्तीवर ताबा मिळवून जर तिचा आपण नीट उपयोग करू, जर आपण हृदय शुद्ध करू, वासनांना नीट वळण देऊ, तर सद्गुणांची दैवी प्रभा आपल्याभोवती पसरल्या शिवाय राहणार नाही. निष्कलंक जीवनातच, निष्कलंक हृदयमंदिरातच ते परिपूर्ण शिवत्त्व (चांगलेपण), तो शाश्वत धंम्म स्थापणे शक्य होईल. जो पाहिलं त्याला ते दर्शन घडेल." काशीला एका प्रवचनात बुद्ध म्हणाले, "माझ्या शिकवणीप्रमाणे जर वागाल, तर याच जन्मात तुम्ही सत्याचे आकलन करू शकाल, त्या सत्याचा साक्षात्कार करून घ्याल." अशा श्रद्धेने व अधिकारवाणीने बोलणाऱ्या बुद्धांना अज्ञेयवादी कोण म्हणेल?

बुद्ध जरी नाना प्रकारच्या बुद्धिहीन भोळ्या विश्वासांच्या बाबतीत, नानाविध खुळ्या समजुतींच्या बाबतीत आक्षेप घेत असत, तरी विश्वातील नैतिक व्यवस्थेविषयी त्यांनी कधी शंका घेतली नाही. आत्मिक जीवनाचे महत्त्व ते मानीत. आत्मिक जीवनाची जी सर्वश्रेष्ठ सत्यता, तिच्याविषयी त्यांनी कधी शंका घेतली नाही. सद्गुणांच्या प्रत्यक्ष आचरणावर ते फार भर देत असत. बुद्धांची कसोटी लावूनच कोणतेही मत घ्या असे ते सांगत. ते असे का सांगत? काहीतरी उत्कट अशी, निश्चित अशी निःशंकता त्यांच्याजवळ होती. त्यांच्याजवळ निःशंक असे सत्यज्ञान होते. नीतीधंम्माचां, सद्गुणांचा कायदा हेच त्यांचे परब्रम्ह, हीच त्यांची अंतिम सत्यता. मानवी आशा व धडपड यांना हेच त्यांचे उत्तर. ज्या तत्त्वावर जगाच्या सर्व अस्तित्वाचा पाया उभारलेला आहे ते हेच तत्त्व. इतिहासाचा अर्थ तो हा यातच सर्व सृष्टीचा उद्धार आहे.

बुद्धांना सत्यज्ञान झाले होते असे मानण्यावाचून गत्यंतर नाही. त्यांच्या शेकडो उद्गारांवरून तसे मानणे प्राप्त आहे. पुरावा सांगतो की, असे मानले पाहिजे. परंतु असे जर होते, तर त्या सत्यज्ञानाची त्यांनी घोषणा का नाही केली? त्यांना प्राप्त झालेले सत्य अनिश्वरवादी तर नव्हते? परब्रम्ह म्हणून काहीतरी आहे, असे धंम्ममय अनुभव घेणारे सांगतात. परंतु अशा धंम्मपर व्यक्तींचा तो महान अनुभव खोडून काढण्यासाठी, त्या अनुभवांचे महत्त्व कमी करण्यासाठी म्हणून बुद्धांचे शब्द देण्यात येत असतातं. निर्वाण म्हणजे, 'अनंत रात्रितील अनंत निद्रा.' नव्हे काय? निर्वाण म्हणजे ईश्वरावाचून स्वर्ग, आत्म्यावाचून अमरता, प्रार्थनेवाचून पावित्र्य.

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || ५

बुद्धांचे सारे तत्त्वज्ञान यात आले. टी. एस. हस्कलेला तर बुद्ध धंम्मात आशा वाटते. तो लिहितो, "जो धंम्म पाश्चिमात्य अर्थाने ईश्वर मानीत नाही, जो धंम्म मनुष्याला आत्मा नाकारतो, जो धंम्म अमृतत्त्वावर विश्वास ठेवणे म्हणजे मूर्खपणा म्हणतो, जो धंम्म अशा अमर जीवनाची आशा करणे पाप समजतो, प्रार्थना, यज्ञयाग इत्यादींत जो धंम्म अर्थ बघत नाही, मोक्षासाठी फक्त स्वतःच्या प्रयत्नांवर विश्वास ठेवा असे जो धंम्म सांगतो, ज्या धंम्माच्या मूळच्या विशुद्ध स्वरूपात व्रत–वैकल्ये वगैरेंचा गोंधळ नाही, ज्या धंम्माने जगातील बाहुबळाची कधी मदत घेतली नाही आणि तरीही जो धंम्म आश्चर्यकारक वेगाने जुन्या जगाच्या निम्म्या भागावर पसरला, आणि आजही त्या धंम्माला माहीत नसलेल्या अनेक क्षुद्र, भोळसट कल्पना जरी त्यात मिसळल्या असल्या, तरीही मानवजातीच्या बऱ्याचश्या भागाचा जो धंम्म अद्याप प्रभावी पंथ आहे, अशा ह्या बुद्ध धंम्मातच मला आशा वाटते."

बुद्धकाळीन भारतीय मनोबुद्धी जर आपण लक्षात घेऊ तर आपणांस असे म्हणावे लागेल की, बुद्धधंम्म जर अभावरूप असता तर बुद्धांच्या संदेशाचे स्वागत व स्वीकार होणे ही अशक्य गोष्ट होती. भारतातील (जंबुद्विपातील) धांम्मिक वातावरणाशी ज्यांचा परिचय आहे, तो असे कधीही मानणार नाही की, अभावाच्या तत्त्वज्ञानामुळे, शून्याच्या तत्त्वज्ञानामुळे, भारतात धांम्मिक पूनरूज्जीवन झाले. असे शून्यमय तत्त्वज्ञान भारतात (जंबुद्विपात) धांम्मिक पूनरूजीवन करू शकणार नाही. बुद्ध जरी सर्वश्रेष्ठ देवतेला, त्या परब्रम्हाला नाकारीत, तरीही काहीतरी अत्यंत उदात्त (खरे/सत्य) असे तत्त्व ते मानीत, असे त्यांच्या अनुयायांना वाटे. त्या परब्रम्हावरूनही उच्चतर असे तत्त्व बुद्धांना प्राप्त झाले आहे असे त्यांचे शिष्य मानीत. इतर देवतांच्या उपासकांनी आपली पूजा देवत्त्वाच्या दुसऱ्या एका स्वरुपाकडे वळविली. शिव व विष्णू ह्या दोन (२) महान देवतांच्या वाढीचा तो काळ होता. आणि पुढे बुद्धांनाही त्यांच्या काही अनुयायांकडू देवत्व दिले गेले. पण बुद्धांचे खरे अनुयायी निरश्वरतेकडे झुकणारे खात्रीने होते.

बुद्धांची शिकवण तत्काळीन संदर्भात जर आपण पाहू, या दृश्य नामरूपात्मक जगाच्या पाठीमागे एखादी परम सत्यता बुद्ध मानीत असतं की नाही, असा जर आपण प्रश्न करू, या दृश्य जीवात्म्याच्या पलीकडे अमर असे आत्मतत्त्व (स्वतः चिंतन तत्त्व) ते मानीत की नाही, असा जर प्रश्न करू, निर्वाण म्हणजे अभावात्मक कल्पना की अमर जीवनाची भावरूप कल्पना असा प्रश्न करू, तर ते अधिक मनोरंजक व बोधप्रत होईल.

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || ६

१. धंम्माच्या कल्पनेचा इतिहास मोठा मनोरंजक आहे. इराणी व भारतीय संस्कृतीत प्राचीनकाळी ऋत (व्यवस्था) म्हणजे नैतिक व नैसर्गिक अशी व्यवस्था, अशी कल्पना दिसते. या ऋतच्या सत्तेखाली, यां कायद्याच्या सार्वभौम सत्तेखाली सर्व वस्तू व व्यक्ती असतात. हे सर्व चराचर ऋतने घातलेल्या मर्यादांप्रमाणे चालते. वैद्यिक काळातच ऋतच्या या कल्पनेत हळूहळू बाह्य जगचं नव्हे तर नैतिक जगही आले. जी तत्त्वं डोळ्यांपुढे ठेवून मनुष्य वागतो, त्याच्या चालीरीती, कायदे, शिष्टाचार या सर्वांना व्यापून ऋत (व्यवस्था) असते. ही ऋत (व्यवस्था), ही नैतिक व्यवस्था कोण्या देवाने नाही निर्मिली. हे ऋत स्वतःच दैवी आहे. ऋत म्हणजेच निसर्ग. ते अंन्य देवदेवतांवर विसंबून नाही. वरुण व आदित्य जरि या ऋतचे पालक असले तरी ऋतला स्वयंभू शक्ती, स्वतंत्र दैवी तेज आहे. उपनिषदांमध्ये 'धंम्माहून श्रेष्ठतर काही नाही, जे धंम्ममय आहे तेच सत्य व धंम्म म्हणजेच सत्य.' अशी वचने आहेत. ऋत (व्यवस्था) व सत्य म्हणजे एकाच सत्येतेची व्यावहारिक व वैचारीक रूपे होत. त्या सत्यमय जगात पूर्ण सुसंवादीपणाचे जग आहे. जेथे सत्यता असते तेथे पूर्णपणे मेळ असतो. असंबद्धपणा, विस्कळीतपणा, पार्थक्य, सुसंवादीपणाचा अभाव, विसंगती, इत्यादी गोष्टी आपल्या या मर्त्य जीवनाच्या खुणा आहेत. मर्त्य जीवनाची ही लक्षणे. परंतु आपणाला व्यवस्थितपणाची प्रीती वाटत असते. सत्याचे संशोधन आपण करीत असतो. ह्यावरून सुसंवादी असे जे ते दुसरे जग, त्याच्याशीही आपले धागेदोरे असले पाहिजेत असे दिसते. ते जे निरूपाधिक तत्त्व आहे, ते म्हणजेच सत्यता, असे सांगण्यावर उपनिषदांचा भर आहे. सत्य व धंम्म यांच्याशी त्या निरुपाधिक तत्त्वाला उपनिषदांनी एकरूप केले आहे.

या प्रत्यक्ष जगात कर्यकर अशी जर कोणती प्रभावी शक्ती असेल, तर ती धंम्म होय, असे बुद्धधंम्म अट्टाहासाने सांगतो. निरुपाधिक तत्त्व म्हणजेच सत्य यावर तितका जोर न देता 'निरूपाधिक तत्त्व म्हणजे धंम्म' या गोष्टीवर बुद्धधंम्माने जोर दिला. उपनिषदांनी उत्पत्तीवर, वैचारिक मिमांसेवर भर दिला. बुद्ध धंम्मात त्याच तत्त्वाच्या व्यावहारिक स्वरूपावर भर दिला. धंम्म म्हणजेच सर्व चराचरात भरून राहिलेली व्यवस्था. धंम्म म्हणजेच निसर्गातील नियम; कार्यकारणभावाची साखळी म्हणजे धंम्म; जातीचे नियम म्हणजे धंम्म. धंम्मात सर्वच येते.

"भगवं, कोणाला पुज्य मानावे? राजाधिराज कोण?" कोणीतरी प्रश्न केला.

"धंम्म हा राजाधिराज." बुद्धांनी उत्तर दिले.

धंम्म म्हणजे निरपेक्ष, प्रमादित न्याय. त्या सर्वश्रेष्ठ सत्यमय न्यायाची छाया म्हणजे आपला भौतिक न्याय, मर्त्य न्याय. हळूहळू धंम्म हा शब्द वस्तूच्या स्वरूपाला व विशिष्टत्वाला, वस्तूच्या भूमिकेला व कारणालाही लावण्यात येऊ लागला.

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || ७

ते जे निरपेक्ष तत्त्व त्याचे शेकडो मार्गांनी आपण आकलन करून घेत असतो. प्रत्येक धर्म त्या अंतिम सत्याच्या कोणत्यातरी एखाद्या विशिष्ट स्वरूपावर जोर देत असतो. त्या विशिष्ट स्वरूपाला मध्यवर्ती इतर रूपे त्याच्या भोवती उभी करण्यात येतात. त्या मध्यवर्ती स्वरूपाच्या संदर्भात ईतर रुपांकडे पाहण्यात येते. बुद्धांनी नैतिक अंगावर भर दिला. नितीचे स्वरूप त्यांनी मध्यवर्ती केले. आकाशातील ज्योतिर्मय गोलांच्या गतीपासून तो जीवनातील लहानशा हालचालीपर्यंत सर्वत्र हे नीतीचे दर्शन बुद्धांना होते. कधी कधी हे विश्व अव्यवस्थित आहे, या विश्वात काही विचारपूर्वक चालले आहे असे जरी न वाटले, तरी प्रत्यक्ष व्यवहारात ती दृष्टी आपण कधीही घेत नाही. हे जगत म्हणजे ऋतचे (व्यवस्थेचे) आविष्करण आहे, अशी आशा मनात धरून आपण कार्यप्रवृत्त होत असतो आणि अनुभवानेही आशा अधिकाधिक सफळ होत आहे. या आशेचे समर्थन होत आहे. परंतु हा जो ऋतचा (व्यवस्थेचा) कायदा तो नैतिक स्वरूपाचा आहे.

जेव्हा कधी आपले मन त्रस्त व संतप्त झालेले असते, आपले मन अस्थाव्यस्थ झालेले असते, तेव्हा हे विश्व म्हणजे सारा ब्रम्हघोटाळा आहे, सारी बजबजपुरी आहे असे क्षणभर आपण मानतो. परंतु वागताना या विश्वात न्याय आहे, निरपेक्ष, पक्षातीत न्याय आहे, अशा दृढ श्रद्धेने व विश्वासानेच आपण वागतो. नैतिक धेय्य म्हणजे व्यक्तीच्या कल्पनेचे खेळ नाहीत. नैतिक धेय्य म्हणजे उत्क्रांतीतत्त्वानुसार उत्क्रांत होत आलेल्या वस्तू नाहीत. नैतिक धेय्य या विश्वाचा आधार आहेत. विश्वाच्या मुळाशी खोल ती रुतलेली आहेत. धंम्म, न्यायाता म्हणजे विश्वाचे प्रेरकतत्त्व असे बुद्ध मानतात. आपणही त्या न्यायाला जीवनात आणावे अशी आपणांपासून अपेक्षा केली जात असते.

प्रत्येक नैतिक ध्येय्याची दोन स्वरूपे असतात. एक स्वरूप म्हणजे मनुष्य ते धेय्य प्राप्त करू शकतो हे होय. आणि दुसरे म्हणजे या विश्वात त्या ध्येय्याला आधार आहे. नैतिक धेय्य कृतीत आणणे जर आपल्या शक्तीच्या बाहेरच असेल, तर त्यासाठी धडपड करा असे सांगण्यात काय अर्थ? अप्राप्य ध्येय्यांचे चिंतन करण्यात एक प्रकारची गोडी असेल; परंतु त्यांना नैतिक नाही म्हणता येणार. प्रत्यक्षात न येणाऱ्या ध्येय्यांना आपण आपली निष्ठा देऊ शकणार नाही.

कोणी म्हणतील की, 'नैतिक मूल्ये जीवनात आणण्यासाठी जरी आपण पराकाष्ठा केली, तरी हे विश्व आपल्या आशांचा चक्काचुर करील आणि आपले सर्वोत्कृष्ट प्रयत्नही विफळ केले जातील. जे काही आहे त्याला अधिक चांगले करण्याची आशा करता येणे शक्य नाही.' आपणांस असे निश्चित आश्वासन मिळाले पाहिजे की, सर्वव्यापी तत्त्व आहे व नैतिक पूर्णतेकडे जात आहे; आणि त्या आदर्शाकडे जग जावे म्हणून आपण मर्त्य जीवही आपापल्या क्षेत्रात आपापल्या शक्तिप्रमाणे तो आदर्श सफळ व्हावा म्हणून धडपडत आहे. बुद्धांनी असे आश्वासन दिले आहे. बुद्ध सांगतात की, ज्यावर आपण निःशंकपणे विश्वास ठेवावा अशी एकच गोष्ट आहे व ती म्हणजे धंम्म. ती गोष्ट म्हणजे निरपेक्ष न्यायता.

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || ८

या धंम्माला प्रकट केल्यानेच जगाचा उद्धार होईल, जगाची दुःखातून सुटका होईल. ते म्हणतात, 'जगातील सारे जीव स्वतःच्या गुंतागुंतीची विविध रूपे बाजूला करतील.' सर्वांना मोक्ष आहे.त्या परम दशेप्रत सारे पोचतील. बुद्ध एकदा सर्वज्ञ, सर्व शक्तिमान असा परमेश्वर नसतील मानीत. परंतु एक गोष्ट ते सांगतात की, तुमच्या नैतिक धडपडीच्या बाबतीत हे विश्व उदासिन नाही. हे विश्व तुमच्या नैतिक प्रयत्नांना उचलून धरणारे आहे. जे आहे त्यापेक्षा अधिक चांगले प्राप्त करून घेण्याची जी आपली धडपड, तिला धंम्माचा पाठिंबा आहे. ऋत (व्यवस्थेचा) सत्याचा आधार आहे. या नामरुपात्मक अखंड प्रवाहाच्या पाठीमागे एक सत्यता आहे. तिच्यावर श्रद्धा ठेवणाऱ्यांना ती उत्तर देते. धंम्म म्हणजे केवळ अमूर्त कल्पना नव्हे, शून्य नव्हे. या इंद्रियगंम्य जगाला निश्चित स्वरूप देणारी, आधारभूत आधारभूत असणारी एक सत्यता खाली खोल मुळाशी आहे. या दृश्य जगातील सारे जरी नाशिवंत असले, तरी असे काही आहे, की जे अविनाशी आहे. ते जात नाही, मरत नाही. ते जे अमर असे तत्त्व ते नैसर्गिक व आध्यात्मिक स्वरूपाला प्रणाम करा; त्याची पूजा करा.

गौतम जेव्हा पूर्णपणे बुद्ध झाले, ज्ञानी झाले, तेव्हा पुढे त्यांनी काय करावयाचे ठरविले? ते म्हणतात, "धंम्माने मला जगू दे, धंम्माला भजू दे, धंम्माला आदरू दे." धंम्ममय अंतर्दृष्टी म्हणजेच ज्ञानाचा प्रकाश. अष्टविध (अष्टांगिक मार्ग) मार्गाचे अंतिम साध्य म्हणजे ही पवित्र अंतर्दृष्टी मिळउन घेणे. या जन्मातच हृदयाला मुक्त करणे, बुद्धीला मुक्त करणे, हेच अष्टविध (अष्टांगिक) साधनेचे साध्य. ही जी अंतर्दृष्टी ती एक व्यक्तिविशिष्ट अशी मानसिक अवस्था आहे काय? प्रेमवस्तुशिवाय ते प्रेम आहे, असे बुद्धांनी म्हंटले आहे. बुद्ध सांगतात की, या जगातच त्या स्थितीत आपण प्रत्यक्ष पाहतो, धरतो, अनुभवतो. त्या स्थितीत असतांना आपण गोंधळातील व्यवस्था पाहतो, नाशिवंतातील अविनाशी पाहतो, नामरुपात्मकतेतील सत्यता पाहतो. ही अंतर्दृष्टी मन शांत व निश्चल ठेऊन, बाह्य जगाविषयी अनासक्त राहूनच मिळविता येते. आपण नात्याचे वळण लाऊन घेऊन जेव्हा हृदय विशुद्ध करतो, जेव्हा आपण आपली संपूर्ण जाणीवशक्ती त्या खोल असलेल्या तत्त्वावर सोडतो, त्याच्यावर केंद्रीभूत करतो, त्यावेळेस आपल्यातील सुप्त शक्ती जागृत होतात; आणि एकदम एक नवीन अनुभव येतो. त्या अनुभवांत निर्मळ व स्वच्छ अंतर्दृष्टी असते, मोकळा व अनासक्त आनंद असतो.

कोणी म्हणतात की, बुद्ध जरी धांम्मिक अनुभवास उच्चतम आध्यात्मिक साक्षात्कार मानीत असेल, तर त्या अनुभवांत, त्या साक्षात्कारांत सारभूत असे तत्त्व नाही. तो अनुभव एखाद्या ध्येय्याचा असा नाही. परंतु असे म्हणणारे बुद्ध धंम्मातील वचणांचा भंग करतात, त्या वचणांना झुगारून ते उगीचचच्या उगीच बुध्दांवर वदतो व्याघाताचा आरोप करतात. बुद्धांनी त्यालाच धंम्म हे निराळे नाव देण्याचे स्वातंत्र्य घेतले.

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || ९

त्या ब्रह्माचे आवश्यक असे नैतिक स्वरूप या संसारात अधिक मोलाचे आहे असे समजून, त्या नैतिक स्वरपावर दृष्टी खिळविण्यासाठी त्या ब्रम्हालाच बुद्धांनी धंम्म या नावाने संबोधिले. धंम्माचा पंथ हाच ब्रम्हाचा पंथ; धंम्मात राहणेच परब्रम्हात राहणे. तथागत म्हणाले, "धंम्म माझे शरीर, ब्रम्ह (निसर्ग) माझे शरीर, मी धंम्माशी एकरूप आहे, ब्रम्हाशी (निसर्गाशी) एकरूप आहे." अष्टविध (अष्टांगिक) मार्गाला ब्रम्हयान (नैसर्गिक शक्ती) किंवा धंम्मयान अशा दोन्ही नावांनी बुद्ध धंम्मात संबोधिले आहे.

अनात्मवादी प्रतिपादितात की, आत्मा हा अहं म्हणजे सतत बदलत जाणारे एक तत्त्व आहे. अलगद्दूप्पंम सुत्तांत सत्यवस्तूंच्या विनाशाचेच तत्त्वज्ञान बुद्धांनी शिकविले आहे, असा त्यांच्यावर आरोप करण्यात आला. परंतु बुद्ध तो आरोप तेथे संपूर्णपणे नाकारतात. ते म्हणतात, "मी पाच प्रकारच्या अहंचा त्याग करा असे सांगत असतो. शरीररूपाने असणारा, मनोमय असणारा, भावनामय असणारा, प्रवृत्तिमय असणारा, विज्ञानमय असणारा, असे हे अहं सोडा असे मी सांगतो." एकदा दुर्बळ अशा तीस (३०) लोकांचा एक जथा बुद्धांना भेटला. हे लोक आपल्या स्त्रियांसह एका वनात काळक्रमणा करीत असत. त्यांच्यापैकी एकाची बायको नव्हती. त्याने एक वेश्या ठेवली होती. परंतु एके दिवशी

त्याचे लक्ष चुकवून त्याच्या संपूर्ण चीजवस्तू घेऊन ती पळून गेली. ते सारे तिचा शोध करीत हिंडत (फिरत) होते. त्यांनी बुद्धांनाही तिच्याविषयी विचारले. बुद्ध म्हणाले, "हे तरुणांनो, एका स्त्रीच्या शोधात फिरणे चांगले की स्वतःच्या शोधात, आत्म्याच्या (स्वमनाच्या) शोधात फिरणे चांगले?"

"भगवं, आत्म्याच्या शोधात फिरणे चांगले." ते म्हणाले. धंम्मपदात म्हंटले आहे, "आत्म्याचा प्रभू आत्मा. दूसरा कोण प्रभू असू शकणार? ज्याने आत्मसंयमन केले आहे त्याला असा प्रभू मिळतो की, क्वचितच कधी कोणाला तसा मिळत असेल." एका सुप्रसिद्ध उताऱ्यात बुद्ध म्हणतात, "शिष्यांनो, जे तुमचे नाही, त्याचे ओझे का घेता? त्यापासून मुक्त व्हा. आकार, भावना, विचार, इत्यादी गोष्टी म्हणजे तुम्ही नाही. या तुमच्या वस्तू नाहीत. एखादा मनुष्य या जंगलात गवत, फांद्या, शाखा, पाने सारे घेऊन जात असेल, त्यांचा स्वतःसाठी उपयोग करीत असेल, ते सारे जाळून टाकीत असेल, तर तुम्हाला असे वाटेल का, की तो तुम्हाला नेत आहे, तुमचा उपयोग करीत आहे, तुम्हाला जाळीत आहे?"

"नाही महाराज, असे नाही वाटणार?" शिष्य म्हणाला.

"का बरे?" बुद्धांनी प्रश्न केला.

"कारण, हे प्रभो, त्या वस्तू म्हणजे आमचा आत्मा (मन) नव्हेत, त्या आत्म्याच्या (मनाच्या) वस्तू नव्हेत."

"त्याचप्रमाणे जे-जे अनात्म आहे त्याचा त्याचा त्याग करा. साऱ्या स्कंधांचा त्याग करा. आपल्या आसपास असणाऱ्या वृक्षादिकांचा जसा आत्मरुपाशी संबंध नाही, त्याचप्रमाणे या स्कंधांचा, वासनाविकारांचा, भावनाविचारांचा, मनोबुद्धीचा आत्म्याशी संबंध नाही."

प्लॉटिनस म्हणाला होता, 'माझे असे माझ्यात काही ठेऊ नका.'

मनुष्यामधे काहीतरी चिरंतन, स्वयंभू, स्वतःसिद्ध आहे असे बुद्ध मानतात. त्या अविनाशी तत्त्वांचा नाशिवंत घटकांसी, नाशिवंत स्कंधांशी अनेक ठिकाणी विरोध दाखविण्यात आलेला आहे. बुद्ध जेव्हा प्रश्न करतात, 'जे चंचल आहे, नाशिवंत आहे, ते आत्मा असू शकेल काय?' तेव्हा जे चंचल नाही, भंगुर नाही, असे आत्मतत्त्व त्यांच्या डोळ्यांसमोर आहे असे स्पष्ट दिसते. बुद्ध धंम्मातील पुढील महावाक्यात हीच दृष्टी आहे. 'हे माझे नाही, मी हे नाही, हे मी नाही.' ही सारी निषेधपर वाक्य आत्म्याचा अनात्म वस्तूंपासून असणारा भेद स्पष्टपणे दाखवित आहे. आत्मा ही अशी वस्तू आहे, की या दृश्य जगातील सर्व निश्चित स्वरूपांपासून, दिक्कालाद्यंनवच्छिन्न वस्तूंपासून ती संपूर्णपणे अलग आहे.

बुद्ध जेंव्हा, 'आत्मदीप व्हा, आत्मशरण व्हा.' असे सांगतात, "त्या वेळेस त्यांच्या डोळ्यांसमोर हे भंगुर स्कंध नसून, आपल्यातील नाशिवंत अनात्म वस्तू नसून, आपल्यातील विश्वात्मा, परमात्मा त्यांच्या डोळ्यांसमोर असतो. या दृश्य जगातील संघातांहून अधिक असे काही आत्म्यात आहे की नाही? आत्मा म्हणजे काय पाचांचा संघात? पाच स्कंधांचा मेळावा? या प्रश्नाला कायमचे कायमचे उत्तर देण्यात आले आहे की, आत्म्याचा संबंध शब्दातीत आहे. आत्म्याशी असलेले नाते अनिर्वचनीय आहे. आत्मा या पाचांचा मेळावा की आत्मा या पाचांपासून वेगळा (अलग), हे काहीच सांगता येणे शक्य नाही, किंवा त्यांच्यापासून अलग आहे असेही नाही." अनेक वचणांतून आत्म्याची शाश्वत धंम्माशी एकरूपता वर्णिलेली आहे.

उपनिषदे म्हणतात, 'आत्म्याचा, विश्वात्म्याचा शोध करणे हे मानवाचे कर्तव्य आहे.' परंतु बुद्ध म्हणतात, 'निर्दोष चारित्र्य मिळवा, नवीन व्यक्तित्त्व उत्क्रांत करा.' कारण आपले सारे जीवनच बदलून टाकल्याशिवाय आपल्यातील सुप्तात्मा जागृत होणार नाही, प्रकट होणार नाही. जे वास्तविक आपले स्वरूप, जे आपण आहे ते होणे, हे मानवाचे धेय्य आहे. प्रत्येकाने आत्मरुपाकडे वाढत गेले पाहिजे. आपल्या आत्म्यात वाढत गेले पाहिजे. बुद्ध एक धोक्याची सूचना सदैव (नेहमी) देतात की, जरी आपण सत्य दृष्टीने दैवी असलो, तरी प्रत्यक्ष जीवनात दिव्यता प्रकट करणे हेआपले धेय्य आहे. 'याच जीवनात आपण शांत होतो, अवाक होतो, निर्विकार होतो. आत्मा ब्रम्हीभूत होतो व त्या आनंदात आत्मा विहरतो.'

विश्वात्मा प्रकट व्हावा म्हणून सारी बंधने, सारे पडदे दूर केले पाहिजेत. त्यासाठी सतत प्रयत्नपूर्वक नैतिक अभ्यास हवा. उपनिषदे म्हणतात की, ज्ञानाने मनुष्य मुक्त होतो. बुद्ध म्हणतात की, ज्याने सर्व इच्छांचा त्याग केला, ज्याने वासना जय केला, तो सुखी होतो. ज्याने जीवन विषयवासनेने बरबटलेले आहे, भीतीने व द्वेषाने अंध झालेले आहे, क्रोधाने व नीचतेने मलिन झालेले आहे, त्याला ते आत्मदर्शन नाही. त्याला तो ब्रम्हानंद मिळत नाही. बुद्ध ध्येय्यापेक्षा ध्येय्याकडे नेणाऱ्या मार्गावर अधिक जोर देतात. विश्वात्मक स्वरूपाची सत्यता बुद्ध सूचित करतात. हा जो विश्वात्मा, परमात्मा, त्याचा या बदलत्या नामरूपात्मक संघताशी गोंधळ मात्र करू नये.

बुद्धांच्या काळात जे विचार होते, त्यातूनच त्यांनी निर्वाणाची कल्पना घेतली. निर्वाण म्हणजे आनंदमय असे अंतिम धेय्य. त्या ध्येय्यासाठी सर्वांनी प्रयत्न करावा हा बुद्धांचा विचार उपनिषदांतील मोक्षाच्या विचारांशी समान असा आहे. उपनिषदांत व भगवतगितेत निर्वाण शब्द आला आहे. निर्वाण म्हणजे वासनांचा क्षय, ब्रम्हाशी ऐक्य. निर्वाण म्हणजे केवळ नाश नव्हे; केवळ अभाव, केवळ शून्यता नव्हे. निर्वाण म्हणजे वासनाविकारांची आग शांत होणे, विझून जाणे; निर्वाण म्हणजे परिपूर्णतेशी आनंदमय ऐक्य अनुभवणे. निर्वाण-प्राप्ती झाली की, कार्यकारणभावाची साखळी तुटते. मग जन्म-मरण नाही. ब्रम्हप्राप्ती, ब्रम्हभूत हे शब्द परमोच्च दशा दर्शविण्यासाठी म्हणून बुद्ध वापरतात. ही परमधन्य दशा या जन्मातही प्राप्त करून घेता येते, शरीर पडण्यापूर्वी मिळविता येते. ज्या निर्वाणात जन्म नाही, जरा नाही, आजारपण नाही, मरण नाही; ज्या निर्वाणात दुःख नाही, मलिनता नाही, असे ते निर्वाण आपण स्वतः कसे मिळविले, ते बुद्धांनी वर्णिले आहे.

विशाख नावाच्या एका मनुष्याने जेव्हा भिक्खूणी धंम्मदिना हिला निर्वाण म्हणजे काय असा प्रश्न केला, तेव्हा ती म्हणाली, "विशाख, तू फारच पुढचे प्रश्न विचारतोस. अरे, सर्व धांम्मिक जीवनाचा निर्वाण हा हेतू आहे. सर्व धंम्ममय जीवनाची इतिकर्तव्यता म्हणजे हे निर्वाण. हे धंम्ममय जीवन शेवटी निर्वाणसिंधुत जाऊन मिसळते ते निर्वाण समजून घेण्याची तुला इच्छाच असेल, तर तू स्वतःच बुद्धदेवांकडे जाऊन त्यांनाच विचार. ते जे काही तुला सांगतील ते नीट ऐक." विशाख बुद्धदेवांकडे गेला. बुद्ध त्याला म्हणाले, "भिक्खूणी, धंम्मदिना विदुषी आहे; परिणत प्रज्ञा आहे; तिने तुला सांगितले तेच मीही तुला सांगितले असते. तिने उत्तर दिले तेच बरोबर आहे. तेच लक्षात ठेव." आपण याच जन्मात दुःखाचा शेवट करू शकु. मरणोत्तर स्थितीची अभिवचने देण्यात बुद्धांना समाधान नाही. या जन्मातच ते दिव्यदर्शन होऊ शकते अशी बुद्ध ग्वाही देतात.

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || १२

जे कोणी त्या पवित्र पर्वताच्या शिखरावर चढतात, त्यांची मुखमंडळे तेजाने चमकतात. एक दिव्य प्रभा त्यांच्या तोंडाभोवती (चेहऱ्याभोवती) पसरते. मोग्गलान सारिपुत्राला म्हणाला, "तुझी बुद्धी निर्मळ झालेली दिसते, निःशंक दिसते. मित्रा, तुझ्या शरीराचा रंगही किती सुंदर व निर्मळ आहे. तुला अमृतत्त्व तर नाही ना मिळाले?" निर्वाणही याच जन्मात प्राप्त करून घेण्यासारखी गोष्ट आहे. आणि या निर्वाणाचा बौद्धिक व सामाजिक कर्माशी विरोध नाही. निर्वाणात अहंची जाणीव, स्वत्वाची जाणीव संपूर्णपणे नष्ट होते.

एकदा दोन शिष्य बुद्धांना म्हणाले, "भगवं जो ज्ञानी झाला तो सर्व बंधनातीत असतो. त्याने जीवनाची सारी बंधने तोडलेली असतात. मी अमुक होइन, तमुक होईन, अशी आशा–आकांक्षा त्याला नसते. माझ्यापेक्षा कोणी अधिक चांगला, कोणी कमी चांगला, किंवा कोणी माझ्या बरोबरीचा अशा प्रकारची जाणीव त्याला नसते." बुद्ध म्हणाले, "जे खरी नाणी आहेत, तेसुद्धा अशाच रितीने ज्ञानाचे स्वरूप वर्णितात. परंतु अहं विषयी ते बोलत नाहीत. आपण काय मिळविले ते, ते सांगतात. परंतु आत्म्याच्या बाबतीत ते मुके असतात."

निर्वाण हे भौतिक नाही. या पृथ्वीशी, या मर्त्य जगाशी त्याचा जणू संबंध नाही. कारण ज्यांना निर्वाण प्राप्त होते ते जन्म–मरणाची खंतच बाळगीत नाहीत. त्याविषयी ते उदासीन असतात. निर्वाण स्वत:बरोबर परमोच्च सुखालाही घेऊन येत असते. थेर व थेरिगाथा यांतील बहुतेक काव्याला निर्वाणाने प्रेरणा दिली आहे. मरताना या शरीराचे काय होते? ज्याला निर्वाण मिळाले त्याचे जीवन सर्वस्वी संपले काय? की या इंद्रियगंम्य जगाजवळचाच फक्त त्याचा संबंध संपतो, आणि ती जी खरी सत्यता, तेथील अस्तित्वाचा आनंद तो मुक्तात्मा अनुभऊ लागतो? या प्रश्नाचे उत्तर बुद्ध देऊ इच्छित नाहीत, ते टाळतात.

निर्वाण म्हणजे केवळ शुण्याकार असे मानावयास धांम्मिक ग्रंथांतील पुरावा मिळणे फार कठीण आहे. बुद्ध धंम्माच्या ग्रंथातून जेथे–जेथे पावित्र्याच्या परमधंन्य स्थितीचे अत्यंत व्रकृत्त्वपूर्ण वाणीने वर्णन केलेले असते, तेथे ते वर्णन म्हणजे का मरणाचे, जीवनाच्या अभावाचे वर्णन? असे असणे शक्य नाही. निर्वाण म्हणजे शुण्यता नव्हे, अभाव नव्हे, उदात्त व उच्च मार्गाचे प्राप्तव्यं म्हणजे निर्वाण. निर्वाण म्हणजे वासना–विकारांपासून स्वातंत्र्य. निर्वाण म्हणजे अखंड शांती, चिरशांती.देवही ज्याची आशा–आकांक्षा करतात असे जीवन म्हणजे निर्वाण. असे हे निर्वाण शुण्यमय कसे असू शकेल? स्वत:चे अलग अस्तित्त्व राखणारी सारी बंधने घालून जाणे म्हणजे निर्वाण. ज्या–ज्या गोष्टींमुळे आपण भेदभाव निर्मितो त्या सर्व गोष्टींना तीलांजनी देणे म्हणजे निर्वाण.

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || १३

निर्वाण म्हणजे दिक्कालातील अशा अंनंतेतील, अशा सर्वात्मकतेतील स्थिर असे जीवन. पूर्वीच्या जीवनाचे हे केवळ शुद्धिकरण नसते, तर आजच्या व मागच्या सर्व आकारांचे, सर्व स्वरूपांचे ते समाप्तिकरण असते. निर्वाण म्हणजे जे येथे या क्षणी आहे, त्याहून काहीतरी भिन्न असे जीवन. ज्या वेळेस मृत्युहिन, अंतहिन, चांचल्यहिन अशी विशेषणे आपल्या या क्षणीच्या जीवनास उद्देशून योजिलेली नसतात, तर परिपूर्ण स्थितीची ती निदर्शक असतात; पूर्ण पुरुषास, मुक्त पुरुषास लावलेली ती विशेषणे असतात. 'ज्याला ते अमृतत्व लाभले त्याला कोणते माप मापू शकेल? ज्या अर्थी जीवनाचे सारे आकार तेथे विलीन होतात, त्या अर्थी वाणीचेही सारे मार्ग तेथे खुंटतात.'

अग्गि–वच्छगोत्त सुत्तामध्ये म्हंटले आहे की, इंधन संपताच ज्वालाही संपते, त्याचप्रमाणे वासना–विकार नष्ट होताच जीवनाचे जळण संपते. परंतु दृष्य अग्नी विझणे म्हणजे संपूर्ण विनाश नव्हे. फक्त विषयवासना विझते. अशांतीची आग विझते. पसेनदि (प्रसेंनजीत) नावाच्या राजाला भिक्खूणी खेमा म्हणते, "राजा, बुद्धदेवांनी हे सारे विवरण करून सांगितलेले नाही."

"बुद्धांनी का नाही सांगितले?" राजा विचारतो.

"राजा, तुला मी एक प्रश्न विचारते व तू त्याचे उत्तर दे. गंगेच्या वाळूचे कण मोजील असा कोणी तुझ्याजवळ आहे काय? असल्यास सांग."

"हे पवित्रे, असा माझ्याजवळ कोणी नाही."

"राजा, समुद्राचे पाणी इतके आहे असे मोजून सांगणारा कोणी तुझ्याजवळ आहे काय?"

"हे पवित्रे, असा माझ्याजवळ कोणी नाही."

"का, बरे नाही?"

"कारण, हे पवित्रे, सागर अनंत आहे, अगाध आहे."

"राजा, त्याप्रमाणेच ज्या शरीरामुळे तथागतांचे तुम्ही वर्णन करू शकता ते शरीर नष्ट होते. उन्मळून पडलेल्या ताडाच्या झाडाप्रमाणे शरीर शून्य होऊन पडते. ते भविष्यकाळी पुन्हा उठत नाही. नामरूपापासून मुक्त झालेला, देहापासून मुक्त झालेला, हा तथागत, सागराप्रमाणे गहण–गंभीर, अगाध, अनंत असा असतो."

महात्मा गौतम बुद्ध : || चार || १४

जो मुक्तात्मा होतो, तो सर्व नाशिवंत संघातांपासून मुक्त होतो. परंतु याचा अर्थ तो शून्य होतो असा नाही. तो काहीतरी सत्य रुपाने, शाश्वत रुपाने असतोच. अवर्णनीय असे ते स्वरूप असते. ज्या वेळेस यमक म्हणाला, की ज्याने सारे पाप धुतले आहे, ज्यांच्यातील सारे असत नष्ट झाले आहे, असा भिक्खु मरणोत्तर उरत नाही, त्याला मरणोत्तर जीवन नाही. तेव्हा बुद्ध म्हणाले, "हे पाखंड (खोटे) मत आहे. ही नास्तिकता आहे. या जीवनातही संतांचा स्वभाव समजणे कठीण आहे. मुक्ताचे चरित्र समजणे बुद्धीच्या पलीकडचे आहे." एकदा वत्साला बुद्ध म्हणाले, "नामरुपापासून जो मुक्त होतो, तो अंनंत होतो. ज्याप्रमाणे सागर मोजता येत नाही, तद्वत सिद्ध पुरुषही अपरिमेय आहे." तर्कातीत अशी ती जीवनाची दशा आहे. त्या स्थितीचे नीट आकलन करता येणार नाही. 'नेति नेति' अशा नकारानेच त्या स्थितीचे वर्णन करता येईल.

अशा स्थितीच्या वर्णनात अशी नकारात्मक विशेषणेच पदोपदी येत असतात. ती दैवी गुंहा, तो अनंत ईश्वर, तो पराहीन सागर, ते अनंत वाळवंट, असे शब्द या नेति नेति धंम्म

तत्त्वज्ञानात येतात. ती जी पूर्ण स्थिती, ती आपल्या ह्या सामान्य जीवणासारखी नसते. परंतु असे असले तरी काहीतरी भावरुप असे प्रत्यक्ष जीवन तेथे असते यात शंका नाही. तेथे सारा शुण्याकार नसतो. एवढेच की ती अलौकिक दशा वाणीने वर्णिता येत नाही; मनाने आकलिता येत नाही. हे जगत हा संसार म्हणजे सतत फरक होत जाणारा अखंड प्रवाह. परंतु निर्वाणातील जीवनात अखंड शांती. निर्वाण म्हणजे अनंताच्या कुशितील चिर विश्रांती. सामान्य अशा या मानवी जीवनातील जाणीवेपेक्षा त्या निर्वाणदशेतील जाणीव अशी निराळी असते. त्या जनिवेला निराळेच नाव दिले पाहिजे. तिला अनात्म जगाची नेणीव म्हणा वाटेल तर. आपणांस या संसारात या अनात्म जगाची जाणीव असते; या बाह्य जगाची जाणीव असते.

उपनिषदांत म्हंटले आहे, "तो जरी जाणत नसला, तरी सारे जाणतो." कारण ज्ञाता व जाणणे य गोष्टी अलग कशा करता येतील? जाणणे नष्ट होत नाही, परंतु ज्याला जाणावे असे पृथक काही उरतच नाही. 'ते पाण्याप्रमाणे पारदर्शक बनते. ते एक आहे, अद्वितीय आहे, साक्षा आहे. ब्रह्माचे जग ते हे.' सारे स्फटिकासारखे स्वच्छ व पारदर्शक आहे. तेथे कसला अंधार नाही, कशाचा विरोध नाही. तेथे चंचलाचे नावही नाही. बृहदारण्यक उपनिषदाच्या त्या सुप्रसिद्ध उताऱ्यात याज्ञवाल्क्य आपल्या पत्नीस मैत्रेयीस म्हणतात, "मुक्तात्मा परमोच्च सत्याशी, परब्रम्हाशी एकरूप होतो. दुसऱ्या कोणत्याही शब्दांत त्याचे वर्णन करता येणार नाही. ज्याप्रमाणे मिठाच्या खड्याला आतबाहेर निराळेपणा नाही, अंतरबाह्य त्याची एकच चव, त्या प्रमाणे या आत्म्याला आतबाहेर दुसरे काही एक नसून त्याच्या अंतरबाह्य एक ज्ञान संपूर्णपणे भरलेले असते. जीवात्मा या पंचमहाभुतांपासून जन्मतो व त्याच्याबरोबर गळतो. मरणोत्तर मग जाणीव नसते." हे शब्द ऐकून मैत्रेयीची वृत्ती जरा गोंधळल्यासारखी दिसते.

तेव्हा याज्ञवाल्क्य पुन्हा तिला म्हणाले, "गोंधळात पाडणारे असे मी काहीच सांगितले नाही. हे प्रिये, खरोखरच तो आत्मा शाश्वत आहे, अविनाशी आहे. जोपर्यंत द्वैत आहे तोपर्यंत एक–दुसर्यांस बघतो, एक–दुसऱ्यांची चव घेतो, एक–दुसर्यांस अभिवादन करतो, एक–दुसऱ्यांचे ऐकतो, एक–दुसर्यांस स्पर्श करतो, एक–दुसर्यांस जाणतो. परंतु जेव्हा सर्वत्र आत्माच भरलेला असतो, त्यावेळेस आपण दुसऱ्या कोणाला बघावे, कोणाचे ऐकावे, कोणाला स्पर्शावे, कोणाला हुंगावे, कोणाला जाणावे? ज्याच्या शक्तीमुळे आपण हे सारे जाणतो, त्याला आपण कसे जाणावे? त्या आत्म्याचे नेति नेति असेच वर्णन करावे लागते. तो दुर्बोध आहे. त्याचे ज्ञान होणे कठीण. तो अविनाशी आहे, कारण त्याचा नाश होणे शक्य नाही. तो कोणाशी बद्ध होत नाही म्हणून तो बंधनातीत आहे. तो बंधन जाणत नाही, दुःख जाणत नाही, नाश जाणत नाही. हे प्रिये, त्या ज्ञाताला आपण कसे जाणावे?"

तो प्रकाशाचा प्रकाश आहे. एका सुंदर उताऱ्यात म्हंटले आहे, "जे प्रज्ञावंत त्या ब्रम्हाला स्वतःच्या आत्म्यात पाहतात, त्यांना चिरशांती मिळते इतरांना नाही. ते ब्रम्ह ते हे, असे ते म्हणतात व अनिर्वचनीय आनंद अनुभवतात. तर मग त्याला कसे जाणायचे? त्याला स्वतःचा प्रकाश आहे, की ते ब्रम्ह दुसऱ्यापासून प्रकाश घेते; तेथे सूर्य प्रकाशित नाही; चंद्र, तारे प्रकाशित नाहीत; तेथे वीज नाही, अग्नी नाही. जेव्हा आत्मा प्रकाशतो, तेव्हा सारे प्रकाशित होते. त्याच्या प्रकाशाने सारे जगत प्रकाशित होते."

उदानामध्ये बुद्धांच्या निर्वाणाच्या कल्पनेचे बरोबर वर्णन आहे. उदानात म्हंटले आहे की, "ती जी अंतिम सत्यता, ती तृष्णेच्या, अज्ञानाच्या, द्वैताच्या पलीकडे आहे; तेथे ना आसक्ती, ना मोह. ती सत्यता म्हणजे परतीर; ती सत्यता स्थिर आहे, शाश्वत आहे, कशानेही ती सत्यता विचलित होत नाही." असे हे निर्वाण आहे. उदानातील हे वर्णन बुद्धांच्या निर्वाणास तंतोतंत लागू पडते. बुद्धांनीच स्वतः म्हंटले आहे की, "असा एक लोक आहे, की जेथे ही पृथ्वी नाही; तेथे वायू नाही, प्रकाश नाही; तेथे ही पंचमहाभूते नाहीत; तेथे दिक्काल नाहीत; तेथे कशाचे भाव नाही, किंवा कशाचे भान नाही असेही नाही; तेथे ही अनंत जाणीव नाही, तेथे शुण्यताही नाही; तेथे ना इहलोक ना परलोक; ना चंद्र ना सूर्य. मी त्याला येणेही म्हणत नाही वा जाणेही म्हणत नाही; ते तिष्ठणेंही नाही. तेथे ना गती ना विश्रांती; तेथे ना जन्म ना मरण; तेथे स्थिरता नाही, बदलता अखंड प्रवाह नाही; तेथे आधार नाही, काही नाही; अशी ती स्थिती म्हणजे दुःखाचा अंत." बुद्धांनी वर्णिलेली ही स्थिती दिक्कालात माऊ शकत नाही. ही स्थिती काळाच्या अतित आहे, सर्व अवकाशांच्या अतीत आहे. ही स्थिती सर्व चांचल्याच्या, सर्व फेरबदलांच्या, स्थित्यंतराच्या अतीत आहे. त्या स्थितीत कर्म नाही, दुःख नाही. त्या स्थितीत गती वा विश्रांती समानार्थकच आहेत.

|| पाच ||

बुद्धांच्या स्वतःच्या विचारानुरोधाणे जर आपण पाहू, त्यांच्या काळातील प्रवृत्तींच्या अनुसार जर आपण पाहू, तर त्यांच्या शिकवणीत अज्ञेयवाद किंवा शुण्यवाद पाहू जाणे योग्य नाही. बुद्धांच्या शिकवणीत याहून अन्य अर्थ पाहणे शक्य आहे. इतकेच नव्हे, तर तेच योग्यही आहे. ते जे शाश्वत साधुत्त्व व शिवत्त्व, ते जे निरपेक्ष परमपद, त्याचा जर अस्तिरुप अनुभव बुद्धांना आलेला नसता, तर या नाशिवंत भंगुर मानवी जीवनातील उणिवांचा जो गंभीर खोल अनुभव त्यांना आला तोही येणे अशक्य होते. अशाश्वताचे ज्या प्रकारचे दर्शन बुद्धांना झाले, तसे होणे अशक्य आहे. शाश्वताच्या महान अनुभवाच्या पार्श्वभूमीवर सापेक्ष व विनाशी अशा जगाची कल्पना नीट येऊ शकते. त्या निरूपाधिक व शाश्वत सत्याचे वर्णन बुद्ध नेति नेति रीतीनेच करतात किंवा अजिबात टाळतात. याचा अर्थ एवढाच की, त्या परम सत्याचे वर्णन करणे वाणीच्या पलीकडचे आहे. ते परम सत्य सर्व कल्पणांच्या, विचारांच्या अतित आहे. ज्याची–ज्याची आपण निश्चित कल्पना करू शकतो अशा वस्तूमात्रांच्या पलीकडे ते आहे.

अद्वैत वेदांताचे जे परब्रम्ह किंवा ख्रिस्ती गुढवादी संतांचा जो परमेश्वर, त्यहून बुद्धांचे निर्वाण निराळे करणे कठीण आहे. अशा त्या शाश्वत सत्याच्या थोर आधारावरच बुद्ध हे जगाचे अनुभव तुच्छ ठरवितात. परंतु जगत तुच्छ मानायला लावणारा जो तो शाश्वत सत्याचा अनुभव, त्याचे वर्णन करायला बुद्ध नाकारीत. कारण प्रत्यक्ष पुराव्याने ती गोष्ट सिद्ध करणे अशक्य असे. तर्कातीत अशी ती वस्तू आहे. भारतीय मनोबुद्धीला त्या परमश्रेष्ठ सत्याच्या साक्षात्काराचे वर्णन करताना मुके राहणे श्रेयस्कर वाटते. त्या दिव्य अनुभवाला, त्या परम सत्याला, तर्ककर्कश व्याख्येत बसविणे, तर्कांच्या क्षेत्रात आणणे ही गोष्ट करतांना कदाचित क्वचित उपनिषदे दिसतील. काही थोर आचार्यही या सत्यस्वरूपाचे अत्यंत सूक्ष्म असे वर्णन देऊ बघतात. परंतु बुद्धांनी अशा प्रयत्नांचा संपूर्णपणे त्याग केलेला आहे. ते दुसरे धर्माचार्य एका टोकाला, तर बुद्ध दुसऱ्या टोकाला. अत्यंत तेजस्वी प्रकाश छायेची किंमत ऊपेक्षितो. बुद्धांनी दिलेली कारणे समजण्यासारखी आहेत.

ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकात भारतात (जंबुद्विपात) निर्भय विचार मांडले जात होते, प्रखर भाषा बोलली जात होती, शेकडो प्रकारचे धार्मिक अनुभव सांगण्यात येत होते. मानव जातीच्या इतिहासात विचारांची अशी निर्भयता, वाणीची अशी स्पष्टता व तीव्रता, तसेच धार्मिक अनुभवांची अशी अपार विविधता क्वचितच कोठे आढळते. बुद्धांच्या काळात धर्मभोळेपणाही होता. वितंडवादही होता. समाजात अंधश्रद्धाही होती, प्रखर बुद्धिवादही होता. अज्ञानी लोकांचा भोळसटपणा व विद्वानांचे वितंडवादी पांडित्य यात स्पष्ट रेषा काढणे कठीण झाले होते, सारा गोंधळ होता. अशा त्या गोंधळाच्या काळात बुद्ध मानवी अनुभव व स्वभाव नीट पारखून घ्या असे म्हणत. केवळ आप्तवाक्य म्हणून काही मानू नका, उगीच विश्वास ठेऊ नका. बुद्धीला जो पटविल त्याचा अधिकार. ज्याला अंतरदृष्टी आहे, जो खोल बघतो, तो अधिकारी. प्रत्यक्षाचा खोल अनुभव जो घेतो, अंतर्भेदी दृष्टीने

प्रत्यक्षात जो पाहतो, त्याला मानवी स्वभाव कळतो. ज्याने सांगितलेले आपणांस पटते, त्याच्यासमोर आपण नमतो.

महात्मा गौतम बुद्ध : || पाच || २

दूरदर्शीपणामुळे, आदरामुळे किंवा भीतीमुळेही पुष्कळवेळा आपण आज्ञाधारक होत असतो. परंतु यामुळेच जर एखाद्याला आपण मानीत असू, तर त्याची सत्ता आहे, त्याचा खरा अधिकार आहे असे म्हणता येणार नाही. प्रत्येकाने स्वतः विचार करावा अशी बुद्धांची निक्षून सांगी असे. स्वतःची बुद्धि वापरण्याचे धैर्य प्रत्येकाने दाखवावे असे बुद्ध नेहमी सांगत. नानाविध उपपत्ती व मीमांसा, निरनिराळ्या विचारप्रक्रिया यांच्या चक्रात न पडता प्रत्यक्ष वस्तूस्थिती काय आहे ते प्रत्येकाने पाहावे, असे ते म्हणत.

तसेच दुसरीही गोष्ट ते सांगत. प्रत्येकाने स्वतःच्या प्रयत्नाने सत्याचा साक्षात्कार करून घ्यावा, तो अनुभव घ्यावा. निरनिराळ्या मतांचे वादविवाद मनुष्याला पटकन काहीतरी घ्यायला लावतात. या वादविवादांनी माणसे शीघ्रज्ञानी होतात जणू. शांतपणे अविरत प्रयत्नाने सत्याचा शोध करणे त्यांच्या हातून होत नाही. सत्य ही अत्यंत पवित्र अशी पुरुषार्थ करून प्राप्त करून घेण्यासारखी वस्तू आहे. चर्चापटुंचे खेळणे म्हणजे सत्य नव्हे. जो स्वतःचा ज्ञानप्रकाश पेटवित नाहीत, त्याला आत्म्याच्या जगात पाहता येणार नाही.

तिसरी गोष्ट म्हणजे बुद्धांना केवळ बुद्धिप्रधान लोकांची करमणूक करायची नव्हती, तर बहुजनसमाजाला थोर व उदार असे विचार द्यावयाचे होते. सद्‌गुणांचे प्रत्यक्ष आचरण हाच धंम्ममय जीवनाचा खरा राजमार्ग, असे जनतेस सांगावयास बुद्ध उत्सुक होते.

चौथी गोष्ट म्हणजे, आस्तिकवादी धर्मशास्त्र निरपेक्ष परब्रम्हाची सापेक्ष संसांराशी गाठ घालताना त्या निरुपाधिक परब्रम्हाला सोपाधिक व सापेक्ष बनविते. हे धर्मशास्त्र ईश्वराच्या अस्तित्वाचा पुरावा मांडू लागते. ईश्वर म्हणजे सापेक्ष जगातील जणू एक वस्तू. ईश्वर आहे म्हणणारे व नाही म्हणणारे, दोघेही त्या ईश्वराकडे बाह्य दृष्टीने, भौतिक दृष्टीने पाहू लागतात. ईश्वराच्या अस्तित्त्वासंबंधीची अपार गूढता हे लोक ध्यानात घेत नाहीत. ईश्वराला सोपाधिक बनविणारे हे लोक त्याच्याकडे सृष्टीकर्ता, पिता, प्रियकर, सखा इत्यादी नात्यांनी पाहू लागतात. ईश्वराला उपाधित पाहणारे जे हे धर्मशास्त्र, ते ईश्वराचा सांत प्रतीके व उपाधी संबंध जोडून सारा गोंधळ निर्मिते.

वास्तविक ते जे दिव्य आध्यात्मिक तत्त्व ते स्वयंभू आहे. ते निरपेक्ष आहे. त्याच्या अस्तित्वासाठी दुसऱ्या वस्तूंच्या जवळच्या संबंधांची आवश्यकता नाही. ते स्वयंप्रकशी तत्त्व आहे. सृष्टीच्या पसाऱ्याहून, आपल्या मनातील विचाराहून अत्यंत पटीने मोठे व निराळ्याच गुणधर्माचे असे ते तत्त्व आहे. म्हणून बुद्ध अशा साकार परमेश्वरापासून दूर राहतात. ईश्वरासंबंधीच्या या सगुण कल्पना त्यांना पसंत नसतं. ईश्वर परिपूर्ण आहे असे मानून, मनुष्य शेवटी कर्मविर न होता त्या ईश्वरावर श्रद्धा ठेऊन बसणारा होतो. प्रयत्नांची जागा श्रद्धा बळकावते.

महात्मा गौतम बुद्ध : || पाच || ३

प्रार्थना म्हणजे ईश्वराजवळ खाजगी हितगुज, एक प्रकारची देवघेव, सौदा असे होते. जगातील ऐहिक वस्तू मिळाव्या म्हणून आपण प्रार्थना करू लागतो. स्वार्थाची ज्वाळा अधिकच भडकू लागते. याच्या उलट बुद्धांचे ध्यान (एकाग्रता) आहे. ध्यान म्हणजे स्वतःत बदल करणे. आत्म्याला नवीन बनविणे. जीवनात क्रांती करणे; पाशवी वृत्ती नष्ट करून, परंपरागत आलेल्या सामाजिक वृत्ती, वंशपरंपरागत आलेल्या केवळ अनुकरणात्मक वृत्ती नष्ट करून स्वतःचा नवीन विकास करून घेणे.

पाचवी गोष्ट म्हणजे त्या परम सत्याचे स्वरूप तर्कातीत आहे. त्या सत्याविषयी तर्काच्या परिभाषेत बोलण्याचा आग्रह धरणे वेडेपणा आहे. या सर्व गोष्टी सोडून जे निर्वाण उरते ते केवळ शुण्यमय नाही. ते निर्वाण अस्तिरूप आहे, ते निर्वाण म्हणजे अंतिम सत्यस्वरुप. या अंतिम सत्यालाच धंम्म म्हणणे बुद्ध पसंत करीत. परब्रम्हाच्या या अंतिम सत्याविषयी बुद्ध नितांत मौन स्वीकारतात. या त्यांच्या मौनाला उपनिषदांत आधार आहे. उपनिषदे उद्घोशितात, 'तेथे दृष्टी जात नाही, वाणी जात नाही, मन जात नाही. ते ब्रम्ह कसे शिकवावे? हे आम्हाला समजत नाही.'

बुद्धांच्या विचारतील काही अपूर्णता नाही मी जाता जाता सूचित करतो. बुद्धधंम्माच्या पुढील इतिहासात हिंदू धर्माशी संबंध आला तेव्हा असे दिसून आले. १. तत्त्वज्ञान ही मानवी मनाची एक भूक आहे, आवश्यक अशी गरज आहे आणि जीवनाचे जे अंतिम प्रश्न त्या विषयांचे मत स्पष्ट न सांगणे ही गोष्ट बुद्धांसारख्या थोर विभूतीने जरी उपदेशिले, तरी ती यशस्वी झाली. बुद्धांचे श्रोते ही वृत्ती स्विकारायला सिद्ध झाले. निश्चित मार्गदर्शन केले तरी पुढे बुद्धांवर नाना प्रकारच्या आध्यात्मिक विचारप्रक्रिया लादण्यात आल्या. बुद्धधंम्माच्या आरंभीच्या वाढीत या गोष्टी दिसून येतात. २. धंम्म म्हणजे अंतिम सत्यता असे बुद्ध मानीत. परंतु व्यावहारिकदृष्ट्या ही गोष्ट तितकीशी जवळची, प्रत्यक्ष, इंद्रियगंम्य अशी वाटते. धंम्म म्हणजेच आपला मार्गदाता. व्यवहारात समजण्यासारखी गोष्ट हवी ती बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानात होती. बुद्धांच्या अनुयायांनी त्यांना पुढे आपले पथ प्रदर्शक मानले. ३. ब्राम्हणधर्मात ज्यांनी जगातील नानाविध अनुभव घेतले, अशांसाठी संन्यास राखून ठेवण्यात आला होता. तिन्ही आश्रमांतून गेल्यावर संन्यासाचा अधिकार. परंतु बुद्धांनी ब्रम्हचर्याश्रम व गृहस्थाश्रम यातून गेलेच पाहिजे असे नाही सांगितले. वाटेल तेव्हा जगाच्या बंधनापासून, या उपाधिपासून मुक्त होण्यासाठी संसाराचा त्याग करावा असेही नाही सांगितले, तर तुमची इच्छा असेल तरच संन्यास जीवन स्वीकारा अन्यथा नाही.

बुद्धांच्या विचारात अशा तीन तत्त्वांचा नैतिक ध्येय्यांचा समावेश होता. ज्या लोकांजवळ बुद्धांना झगडायचे (भांडायचे) होते, त्या काळातील आध्यात्मिक जीवनाला कोणत्या लोकांशी झगडावे (भांडावे) लागत होते, तिकडे लक्ष दिले म्हणजे बुद्धांच्या विचारांतील या नैतिक ध्येय्यांना, तत्वांना आपण समजू शकतो. परमेश्वराला साकार करून त्याला केवळ संसारातील एक वस्तू बनवू पाहणारे सगुणधर्मवादी, विधिनिषेधाचे अवास्तव स्तोम मांजविणारे कर्मकांडी, आणि केवळ ऐहिकावरच भर देणारे जडवादी, असे त्या काळात पारमार्थिक जीवनाचे तीन शत्रू होते.

महात्मा गौतम बुद्ध : || पाच || ४

गंभीर आध्यात्मिक भाव, अती उच्च प्रकारचे नैतिक सामर्थ्य आणि अत्यंत योग्य असा बौद्धिक संयम या तीन गोष्टींचे प्रभावी मिश्रण बुद्धांमध्ये होते. स्वतःमधील दिव्यत्वाची मनुष्याला आठवण करून देणाऱ्या ज्या थोर विभूती या भूतळावर क्वचित कधी जन्माला येतात अशांनपैकीच बुद्धही एक आहेत. अशांच्या जीवनामुळे आध्यात्मिक जीवनाकडे आपण ओढले जातो. अशा विभुतींमुळे आध्यात्मिक जीवन सुंदर व आकर्षक वाटते. आपल्या हृदयात एक प्रकारचा नूतन अभिनव आनंद व उत्साह उचंबळतो. बुद्धांजवळ अलौकिक बुद्धि होती, परिणत प्रज्ञा होती. त्यामुळे परमोच्च सत्याचे त्यांना आकलन होऊ शकले. त्याबरोबरच त्यांचे हृदय प्रेमाने व कारुण्याने ओतप्रोत भरलेले होते. म्हणून या दुःखीकष्टी मानवजातीला दुःखातून वाचविण्यासाठी त्यांनी सारे जीवन वाहिले.

खरे थोर महात्मे मानवी व्यवहारात भाग घेतात, सेवेत रमतात. जरी त्यांचे जीवन दैवी असले, तरी जगाला कंटाळून दूर न जाता या जगातच राहून जगाचा उद्धार ते करू पाहतात. सेवापरायण अशा थोर गूढवादी संतांचीच परंपरा, प्रेममय व सेवामय अशा थोर आध्यात्मेत्त्यांचीच परंपरा बुद्धांनी चालविली नाही, बुद्धांनी मानवाला चांगल्या प्रकारे जीवन कसे जगावे हे उत्तम प्रकारे स्वतः आचरण करून सिद्ध करून व मार्गदर्शन करून पटवून दिले. त्यांचे दिव्य–भव्य व्यक्तीमत्त्व, त्यांची ऋषिसम दृष्टी, सत्यदर्शनाची त्यांची उत्कटता, जगताला संदेश सांगण्याची त्यांची तळमळ, दुःखीकष्टी जगताबद्दलची त्यांची जळजळीत प्रेमवृत्ती इत्यादी गोष्टींचा जे–जे त्यांच्या सान्निध्यात येत, त्यांच्यावर परिणाम झाल्याशिवाय राहातं नसे. यामुळे बुद्धांच्या चारित्र्याभोवती चमत्कार व कथा यांचे सागर जमले. सामान्य माणसे अशा अद्भुत कथा निर्मुन महापुरुषांविषयीचा आपला आदर प्रकट करीत असतातं. आदरबुद्धी दाखविण्याचा हाच एक मार्ग त्यांना मोकळा असतो.

बुद्ध हे इतर मांनवांपेक्षा अनंत पटीने श्रेष्ठ व ठोक होते, ते अलौकिक होते, अद्वितीय होते, ही गोष्ट सामान्य जनता एरव्ही कशाने सांगणार? कशाने सिद्ध करणार आहेत? आणि शेवटी तर पुढे–पुढे संयमाच्या या थोर आचार्याला, प्रेमाच्या या महान उपदेशकाला, विवेकाचा व शहाणपणाचा मार्ग दाखविणाऱ्या या थोर महामानवाला देवत्व देण्यात नं येता जनता त्यांच्या मार्गांनी जात आहे, त्यांचे विचार आचरणात उतरवित आहेत.

सर्वज्ञ, पूर्णपुरुष, जगतउद्धारक, असे त्यांना मानण्यात येते. जसजसा काळ जात आहे, शतकांपाठीमागून शतके जात आहेत, तसतसे बुद्धांचे मोठेपण अधिकाधिकच तेजस्वी व स्पष्ट असे दिसून येत आहे. साशंकवादिही आज त्यांच्याकडे वळत आहेत. मानवजातीच्या इतिहासात युगप्रवर्तक अशा ज्या महनीय विभूती झाल्या, ज्यांनी स्वतःच्या काळाला व पुढील काळालाही संदेश दिला, अशांपैकीच भगवां बुद्ध हेही एक आहेत.